

Szarvasi Margit

Magánkönyvtáraink a XVIII. században

(Főpapok és főurak, nemesek és polgárok gyűjteményei)

TARTALOM

- I. A KÖNYVTÁR MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI JELENTŐSÉGE
MAGYARORSZÁGON A XVIII. SZÁZADBAN**
- II. FŐPAPI KÖNYVTÁRAK**
- III. FŐÚRI KÖNYVTÁRAK**
- IV. EGYÉB MAGÁNKÖNYVTÁRAK**

I. A könyvtár művelődéstörténeti jelentősége Magyarországon a XVIII. században.

A magyarországi könyvtárak történetében a XVIII. századot egészen külön hely illeti meg. Önálló, ha nem is teljesen egységes korszak ez: a század kezdő és végső évei határkövek a könyvtárügy fejlődésében is. Talán nem túlzás, ha - különösen a század utolsó harmadát - a könyvgyűjtés aranykorának nevezzük. Mondhatjuk a megelőző időszakhoz viszonyítva az újrakezdés, a XIX. századhoz képest az alapvetés korszakának is, anélkül, hogy az utóbbiak jelentőségét lekicsinyelnénk. Voltak korábban is könyvgyűjtőink, szép könyvtáraink; nem is kell Mátyás király világhírű Bibliotheca Corvina-jáig visszamennünk, hogy ilyenekre találjunk. Ismeretes, hogy a XVI-XVII. században a könyvgyűjtés terén Európa-szerte észlelhető élénk mozgalom Magyarországon is számos, igen nagy-becsű iskolai könyvtárat hozott létre. Ekkor nekilendült protestáns könyvtáraink fénye éppen a XVIII. század folyamán halványult el. Nevezetesebb magánkönyvtárról azonban csak gyéren van tudomásunk az újkor első két századából. Mátyás király fényes könyvtára biztos pusztulásra ítélve, török kézre került s nem akadt utód, aki helyében új királyi könyvtárnak vetette volna meg alapját. Hiányoztak a magyar fejlődésből a német viszonyokra annyira jellemző territoriális fejedelmi udvarok művelődési középpontjai is.

Helyüket Magyarországon a főpapoknak és a főuraknak kellett volna betölteniök: egyedül ők rendelkeztek a könyvkultúra ápolásához szükséges anyagi erővel. A török idők vérzivatarai közepette azonban a magyar nagybirtokos nem áldozhatott nagyobb összegeket kulturális célokra, könyvgyűjtésre. Jórészt az ő vállára hárult az ország megvédésének megszervezése, anyagi terhe; a török elleni küzdelem szolgálatában állt birtokainak népe és jövedelme egyaránt. S a könyvgyűjtésnek nemcsak anyagi, hanem lelki előfeltételei is hiányoztak a három részre szaggatott, külső és belső ellenségtől örökösen nyugtalanított, marcangolt országban. „Inter arma silent musae” s a török idők főúri várai a fényes vitézi életnek középpontjai, de nem a könyvkultúráé is egyszersmind. Az ellenség torkában, szüntelen veszélyeztetett területen csak olyan rendkívüli ember alapíthatott könyvtárat, mint a költő Zrínyi Miklós; híres csáktornyai bibliotékája, magyar földön alig ismert, klasszikus és olasz íróival, éppoly különálló jelenség ebben a korban, mint tulajdonosuk kivételes egyénisége. De ha a többi XVIII. századi neves könyvtárra gondolunk is, a sárospataki Rákóczi-könyvtárra vagy a Nádasdyak nádasdladányi gyűjteményére, - hogy csak a legnagyobbakat említsük - egyik sem éri el sem gazdagságban, sem értékben a XVIII. századi nevesebb alapításokat. Egyébként a török hódoltság másfél évszázada nem csak a már meglevő könyvtárakra mért helyrehozhatatlan csapást, hanem megmaradt magánkönyvtáraink fejlődésének s az új alapításoknak is útját vágta.

A rég áhított békességet, minden kultúrmunkának ezt az elengedhetetlen feltételét a XVIII. század teremti meg. A szatmári béke után végre megindulhat az építő munka a füstölgő romok helyén, melyek a könyvtárügy terén is annyi szép kezdeményt temettek maguk alá. A szüntelen hadiállapot lidércnyomása alól felszabadult ország népe csendes, kitartó aprómunkával építgeti az új, magasabb igényű élet alapjait, melyeken majd későbbi, dinamikusabb korszakok lendülete emel ragyogó épületeket. Az első évtizedek még zajtalan, erőgyűjtő munkában telnek el, nem hoznak csillogó eredményeket; előbb az emberhez méltó élet legelemibb feltételeit kell megteremteni, csak aztán jöhet a kultúrszükségletek kielégítése. A török idők nagyurainak rombadőlt várai helyén csak lassankint, de aztán egyre erősebb lendülettel épülnek fel a fényes főúri kastélyok és főpapi rezidenciák, az új, békésebb kultúrelvet középpontjai. Ezekben kap szárnyra apránként a könyvgyűjtés. Az 1700-as évek elejéről még nincs adatunk nagyobb, jelentősebb könyvtárak alapításáról. Bercsényi Miklós és II. Rákóczi

Ferenc könyvtára egyrészt még jobbra az előző század kulturmunkájának köszönheti eredetét, másrészt, különösen az utóbbi, a száműzetés magányában elkülönülve, nem jellemző a magyarországi viszonyokra. De a XVIII. század második felében egyszerre megszorodik az új könyvtárak száma. A gyűjtés is tervszerűbbé válik s a könyveknek a korábbinál jóval nagyobb tömegét halmozza fel egy-egy új alapítás keretén belül. Az új gyűjtemények mindinkább elvesztik magánjellegüket: a század vége felé nagy könyvgyűjtőink szinte egymással versenyezve rakják le ma is meglevő értékes közkönyvtáraink alapjait. Valóságos aranykora ez a könyvgyűjtésnek és csíráiban már magában hordozza a XIX. században megvalósuló eszméket: a nyilvános könyvtár s általában a közgyűjtemény gondolatát. Nem versenyezhet a XIX. századdal a könyvtárak számában és sokféleségében (városi, hatósági, egyesületi stb. könyvtárak), de a megindulás, a kezdeményezés dicsősége mégis az övé, a XVIII. század utolsó harmadáé. A modern könyvtártudomány és bibliográfia is ennek a kornak a szülötte. Innen már töretlen, egyenes vonalban vezet a fejlődés gróf Széchényi Ferenc „országos könyvtárának” megalapításáig, az új korszakot nyitó 1802-es esztendőig. A századforduló egyként is pontot tesz a magyar könyvtárügy XVIII. századi fejlődésére: egy 1799-ben kibocsátott rendelet megszünteti a kölcsönkönyvtárakat, az utolsó évtizedek e nagy művelődéstörténeti jelentőségű vívmányát. Ezzel egyidőben a cenzúra megszigorítása szinte elvágja az országot a külföldi könyvtermeléstől. A XIX. század küszöbére érve, mintha ismét ellanyhulna egy kissé a könyvgyűjtés buzgalma. A nagynevű alapítók utódai már nem pártolják olyan fokozott igyekezettel a könyvtárak továbbfejlesztésének ügyét. Még a nagy főúri könyvtárak is egyszerre elapadnak, vagy már csak sekélyes munkákkal telnek meg; ami igazi érték bennük, az jobbra az előző századból, a könyvgyűjtés klasszikus korából ered.

A XVIII. század tehát önálló egész a magyar könyvtárügy történetében. Keretét egyfelől a szatmári békével meginduló békés kulturmunka, másfelől a könyvbehozatal és könyvkölcsönzés válsága s a Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárának megalapítása adja meg. A kezdő és a végpont közt a fejlődés vonala nem egyenletesen emelkedő: eleinte nehezen, lassan halad felfelé s csak az 1770-es években lendül merészebb ívbe. Szinte azt lehetne mondani, hogy a XVIII. század a könyvtárügy szempontjából két, egymástól eltérő időszakra válik külön. A század első, nagyobbik fele az alapvetésnek eredményekhez csak fokozatosan vezető munkájában telik el, míg a könyvgyűjtés tulajdonképpen súlypontja a század utolsó évtizedeire esik. De a különbség nem pusztán mennyiségi: a könyvgyűjtés egész jellege más és más a század derekán innen és túl. Mindez mélyebb okokkal függ össze; a század szellemi arculatának kettősségével. Míg az első időszak könyvtáralapításai a barokk lelkület jegyeit viselik magukon, az utolsó évtizedektől kezdve könyvgyűjtőink tevékenységét egyre inkább a felvilágosodás szelleme hatja át.

A barokk, ez az iskolai eredetű műveltség, Európa-szerte maradandó nyomokat hagyott a könyvtáralapítások terén. Egész lénye talán nem forrott össze annyira a könyvvel, mint a humanizmusé, vagy akár a reformációé. De a könyvtár s különösen annak, díszes, monumentális keretekbe ágyazott formája: a teremkönyvtár, elválaszthatatlan kísérője a testestől-lelkestől barokk szellemiségnek. Ez a szellem már a XVI. század végétől kezdve nagy hírű könyvtárak megalapítására ösztönzi Európa nyugati felének fényes udvartartó uralkodóit és fejedelmeit. Magyarországon, mint már említettük, nem voltak fejedelmi mecénások s hiányzott a kulturmunkához elengedhetetlenül szükséges nyugodt légkör is. Hazánk, mely még az újkor legelején is oly híven s oly hamar befogadja és magáévá teszi a nyugat szellemi áramlatait, a XVI. század közepe táján egyszerre megtorpan, szinte kulturális mozdulatlanságra kényszerül s aztán - mondhatni egy évszázadon át - a barokk szellemet sem tudja befogadni a maga teljességében.

Vége a XVIII. század elején birtokába veheti a barokk szellem az egész, felszabadult Magyarországot. Kifelé teljes a béke, a török veszedelemnek szinte még az árnyéka is eltűnt a magyar földről; s az ellenreformáció talaján nevelődött barokk szellemiség megújult erővel lát hozzá, hogy befelé is eltüntessen minden akadályt sajátos kultúrájának diadalútjából. A kultúra fegyverével, de ha kell, erőszakkal is gondoskodik arról, hogy az Istentől rendelt katolikus uralkodó s az általa hathatósan támogatott katolicizmus egyeduralmát rendi és protestáns megmozdulás, úgy mint a múltban, többé ne zavarhassa. Ez a törekvés a könyvtárügy terén is eleven erővel érezteti hatását. Régi protestáns könyvtáraink fénye elhalványodik, az új alapítások terén pedig gazdag birtokadományban részesült katolikus főpapok és főurak kezébe kerül szinte minden kezdeményezés.

E negatív vonásnál azonban fontosabb a barokknak a magyarországi könyvtártörténet szempontjából ilyen nagy jelentőségű pozitív, serkentő, építő hatása. Az új erőre kapott, sőt döntő fölénybe került katolicizmus kitermeli s beleviszi a köztudatba a Regnum Marianum gondolatát, a magyar állam keletkezésének és csodás fennmaradásának transcendens magyarázatát. Magyarország Mária országa, az Isten különös kegyelme őrökdi felette. Ez a tudat egyre fokozódó öntudattal és magabizással tölti el a hívő ember lelkét, s a török és kuruc időknek Isten sújtó kezét panaszló kesergése helyén derűs optimizmust, bizakodó tettvágyat fakaszt a szívekben.

Erre a szellemre szükség van ahhoz, hogy az ország újjáépítése gyors léptekkel haladhasson előre. Nem elég a külső béke s a katolikus térhódítás zavartalan biztosítása, fontosabb ennél, hogy a magyar végre szilárd talajt érez a lába alatt s nyugodt önbizalommal tekint a jövőbe. Már nem fényűzés a tudomány, irodalom, művészetek iránt érdeklődni, könyveket gyűjteni, könyvtárakat alapítani s az utókorra hagyományozni, amióta a magyarság végre otthon érzi magát ősei földjén. Mintha az egész, nagy lendülettel meg induló kultúrmunkának lenne szimbóluma az a kép, mely Bél Mátyásnak az újból hazává lett ország igazi megismerésére megindított, páratlan méretű vállalkozását, a „Notitia Hungariae novae” első lapját díszíti s amely a kitűnő tudóst, tipikus barokk keretben, könyvtára előtt ábrázolja. De a könyvtár nemcsak a tudomány emberének ad méltó keretet, hanem a nagyúri életforma kérdésévé is válik. Összefügg ez a barokk tekintély-kultuszával, pompaszeretetével és monumentalitásra törekvésével. Korábbi századokban a hősiesség, a fegyver, a hű katonák ereje emelte az egyéniséget az egyszerű nép tömegei fölé; most, a békés munka századában a műveltség s annak külső jele: a könyvtár is egyik fontos eleme annak a keresztény-heroikus barokk élet-eszménynek, melynek követése a nagyúrnak méltóképpen kölcsönöz tekintélyt népe szemében. A könyvtár lassankint elengedhetetlen tartozéka lesz minden főúri kastélynak s főpapi rezidenciának. Gyűjteni, sok könyvet összehalmozni, bár az értékelésben szigorú mértéket tartva, nagy anyagi áldozatok árán ritkaságokat szerezni, mindezt díszes, ragyogó kötésekbe öltöztetni s nagyszabású architektonikus háttérben, külön erre a célra épített, fényűző gonddal díszített teremben tetszetősen elhelyezni, természetes velejárója a barokk pompaszeretetnek. Ha belépünk egy ilyen díszes, barokk teremkönyvtár falai közé, melynek mennyezetéről európai hírnű művészek freskói tekintenek ránk s körös-körül aranytól csillogó fehér pergamenkötések kápráztatják szemünket, önkéntelenül is az az érzésünk, mennyire kifejezi mindez annak a kornak lendületét és hajlamait, melyben oly sok áldozatkész mecénása volt a kultúrának. Csak ezzel a szellemmel lehet megmagyarázni, hogy ebben az időben többen nagy vagyonokat áldoztak könyvtárak összegyűjtésére és fényűző elhelyezésére.

A barokk korszakban bőkezű gonddal, mélyen és szilárdan megvetett alapokon a *felvilágosodás* szellemi áramlata épít tovább egyre fokozódó s egyre szélesebb körökre kiterjedő lendülettel. A kettő között nincs éles határvonal, a barokk s a felvilágosult gondol-

kodás egyidőben, egymás mellett is megtalálható s hatásuk hosszabb időn át egybefonódik. A „Siècle de la Lumière” egész Európát rabul ejtő francia szellemiségének termékei már korán utat találnak Magyarországra. Károlyi Sándor már 1724-ben meghagyja fiának, hogy „a vadászat és gazdaszat közben a francia könyveket és compositiókat se mulaszd el”. 1767-ben már rendeletet kell hozni a libertinus, vallásgúnyoló könyvek terjedésének meggátlására. Viszont még a 80-as években is élnek a barokk szellemnek makacs képviselői, Gvadányi-típusú, régi jó magyarok, akik nem győzik ócsárolni az újmódi világot, melyben mindenki a francia divatot majmolja, „franciául nyissa száját beszélésre”, a „Kátékésis”-ről tudni sem akar, s Gyöngyösi szépséges versei helyett „Ruszsót” és „Voltért” olvassa „Frantzia nyelvével.”

Valóban, a felvilágosodás francia talajban gyökerező eszméi ekkorára már egész Európát meghódították. A józan ész hidegen sugárzó fénye behatolt a magyarság széles rétegeinek gondolatvilágába is, igyekezve háttérbe szorítani mindent, ami a homályosnak látszó múltban gyökerezik és útját állja az ész diadalának. A racionalista és utilitárius felfogás elsősorban az egyházzal fordul szembe, ennek ködös misztikája, hagyományos megkötöttségei és a felvilágosodás eszményétől távol álló szerzetesség ellen küzd. Ezzel az egyház, mint kultúrtényező, elveszti a barokk-korbeli vezető, szinte egyeduralkodó szerepét. Nem kapcsolódik ki teljesen a szellemi mozgalmakból: a felvilágosult szellem termékei eljutnak főpapi könyvtárainkba is, pl. Verhovác, a szabadkőműves hírében álló szentéletű zágrábi püspök ládászám hozatja a forradalmi szellemű műveket és buzgón olvassa azokat cáfolataikkal együtt. De a világi elem, s különösen ennek legfelsőbb, főúri rétege egyre döntőbb módon jut szóhoz a szellemi életben, közelebből a könyvkultúra terén.

Az új műveltségnek ugyanis a könyv a legfőbb fegyvere az elmaradottság ellen, a betű közvetítésével terjeszti a világosságot s hirdeti racionalista, utilitárius, materialista, deista, antiklerikális, forradalmi elveit. A felvilágosodás a humanizmusnál és a reformációnál is irodalmibb mozgalom, még inkább a könyvekből nőtt ki, sokkal inkább a könyvhöz kötött szellem terméke, mint amazok. A felvilágosult racionalizmus benső vonzódást érez az írott szóhoz, benne keres és talál kifejezést, általa igyekszik felszabadítani az embereket. A felvilágosodás teszi a nevelésügyet, az írni-olvasni tudás kérdését állami gondoskodás tárgyává, Mária Terézia és II. József iskolapolitikája is a felvilágosodás eszméiből táplálkozik. Az első Ratio educationis megalkotói még tipikusan felvilágosodott módon panaszoznak, hogy az ifjak nem kedvelik a könyveket s erőszakkal kell őket ránevelni az olvasásra. De alig telik bele egy-két évtized, máris gyökeresen megváltozik a helyzet. A közömbösség helyére valóságos olvasási láz lép, s a könyvgyűjtés és olvasás, ami korábban alig több kimagasló egyéniségek fényűzésénél, most egyre szélesebb rétegeket hódít meg. A felvilágosodás szelleme nem ismer kiváltságos egyéneket és rétegeket; nagyot és kicsinyt egyaránt fel akar világosítani, az egész közvélemény kialakítására és megnyerésére törekszik. S ennek elérésére nincs hathatósabb eszköz a nyomtatott betűnél, kivált, ha az a könyv mozgékonyabb formái: röpirat vagy éppen folyóirat, sőt újság alakját magára öltve indul hódító útjára. A barokkal ellentétben a felvilágosodás mozgékony szellemiségére tipikusan jellemző a röpiratok s a hírlapok nagy felvirágzása és elterjedése. A felvilágosult ember belőlük nemcsak a világ, elsősorban a nagy figyelemmel kísért francia forradalom eseményeiről szerez tudomást, hanem az új könyvekről is. Bámulatos, milyen gyorsasággal terjed a felvilágosodás egy-egy jellemző terméke. Egy jászberényi nemes 1792-ben Pesten megvételre keresi és meg is találja Thomas Painenek az előző évben megjelent egyik munkáját; pár nap múlva már vagy tízen keresik, sőt egy jurátus már magyar fordítását viszi Strohmeyer könyvkereskedőhöz kinyomtatásra. Egy másik könyv 1791-ben rövid néhány óra leforgása alatt kerek száz példányban fogy el ugyanennél a könyvkereskedőnél. A 80-as és 90-es években valóságos szellemi központ

egy-egy könyvkereskedés, a könyveket elkapkodják bennük s mindjárt el is beszélgetnek, vitatkoznak természetjogról és társadalmi szerződésről. A könyv most már nemcsak gyűjtő-szenvedély tárgya, hanem mohó szellemi érdeklődés kielégítője is, s a társas érintkezés során körülötte, mint középpont körül, folyik a vélemények kicserélése. Egyre többen vásárolnak könyveket, olvassák, idézik s lehetőleg gyűjtik őket. A főurak Párizsból, jegyzék alapján, Pestről székérderékkel hozatják a könyveket; nemes jurátusoktól tucatszám koboznak el forradalmi műveket; ügyvédek lakatosmesterekkel leveleznek a felvilágosodás szellemétől áthatott könyvekről; sőt már a korcsmárosok is forradalmi röpiratokat olvasnak fel vendégeiknek. Sándor Lipót főherceg nádor 1795-ben már arról panaszkodik, hogy „in allen Klassen die Leswuth so sehr überhand genommen hat”. Mindez mutatja, hogy mit tett s milyen eredményt ért el a felvilágosodás néhány évtizede a magyarországi könyvkultúra terén.

Jelenti azonban ez egyúttal a barokkhoz viszonyítva a könyvgyűjtés körének nagyfokú kiterjedését is. A 80-as évek régi vágású, verselő magyarja biztos pillantással látta meg az új szellem egyik legjellemzőbb vonását abban, hogy mindenki (francia) könyveket olvas; de azt is megfigyelte, hogy az újmódi ember könyveit „Frantzia kötésben szépen békötteni: A’ farkát aranyos tzifrával festeti, Selyem pántlikából hosszan ereszteti Jegyzőjét, ‘s Levelek közibe téteti” - úgy forgatja aztán. Vagyis a felvilágosodás embere nemcsak olvassa, hanem szereti is a könyvet, nem dobja el, miután kiolvasta, hanem gondosan megőrzi, s a szép kötésre sem sajnálja a pénzt. Ez annál feltűnőbb, mert most már nemcsak nagy vagyonú, előkelő mecénásokból telik ki könyvgyűjtőink sora. Az első hely többé nem a főpapoké, hanem a főuraké, s mellettük jelentékeny szerep jut a köznemességnek, sőt már a polgárság képviselői is megjelennek a könyvtáralapítók között. De nemcsak a gyűjtők száma szaporodik meg, hanem a gyűjtött könyvek mennyisége is. Összefügg ez a könyvtermelés nagyarányú fokozódásával: nyugatról, főleg francia és német földről a nyomtatott munkák addig soha nem látott tömege özönlik be, és serényen dolgoznak a hazai nyomdák, köztük egyes nemes urak magánnyomdái is. Sokkal több könyv jelenik meg, mint az előző korszakban s átlag mindegyik jóval nagyobb példányszámban; kiállításuk sem olyan fényűző többé, hanem olcsóbb, tehát szélesebb körök ízléséhez és igényéhez alkalmazkodó. Lassankint nemcsak az előkelő, gazdag úr juthat hozzá a könyvekhez, hanem a lakosság széles rétege is; a könyvgyűjtés kezd a nagyok fényűzéséből tömegszenvetéllé válni, s a könyv fényes barokk teremkönyvtárak lakójából általános kultúrszükségletté.

Ennek megfelelően alakul át a könyvgyűjtésnek nemcsak köre, terjedelme, mennyisége, hanem egész jellege is. A barokk teremkönyvtárak hozzátartoznak ahhoz a fényes, nagyszabású, monumentális életkerethez, mely tulajdonosukat rangjánál, méltóságánál, vagyonánál fogva megilleti. A felvilágosodás korának gyermeke már, túl minden egyéni kedvtelésen és pompaszereteten, meglátja a könyvtár mélyebb, egyetemesebb jelentőségét. Ő már átérzi a könyvtár kultúrközvetítő és műveltségterjesztő szerepét s igyekszik is azt érvényre juttatni, könyvgyűjteményét az emberi művelődés szolgálatába állítani. Kész tervvel fog a könyvtáralapításhoz, céltudatosan fejleszti könyvtárát, igyekszik megszerezni minden munkát, mely a közműveltség emelését szolgálja. A közhaszon és a nyilvánosság eszméje lebeg előtte, amikor egész életét a könyvgyűjtés szolgálatába állítja. Igyekszik sokak, mindenki számára hozzáférhetővé tenni a nagy anyagi áldozatok árán összegyűjtött szellemi javakat, olvasótermet állít fel a művelődésre szomjazók számára, könyvtárost alkalmaz, akinek nemcsak a könyvekre való vigyázás a feladata, hanem aki a gyűjtésben is segít, sőt katalogizál is s ennek révén a könyvtártudománynak, sőt a bibliográfiának is megveti alapját. A felvilágosodás korának jellemző alakja a vagyonos és nagy műveltségű főúr, aki nem csupán a maga kedvtelésére, hanem a köz hasznára, a nemzeti kultúra fejlesztésére végzi, jóformán egész életén át, tervszerű könyvgyűjtő munkáját, egész vagyont áldoz erre, így alapozva meg nagy nemzeti

kincseinket, később nyilvánossá vált közkönyvtárainkat. Elmondhatjuk, hogy a „zárt vagy csupán korlátok közt használható könyvtáraknak és muzeális gyűjteményeknek közgyűjteményekké való átalakítása a felvilágosodás korának érdeme.” Művelődéstörténeti szempontból a többi között ez teszi olyan nevezetessé a XVIII. század utolsó évtizedeit.

De fordulópontot jelentenek történetünkben ezek az évtizedek azért is, mert ez a korszak hozza el a magyar nyelv, a magyar irodalom, a magyar művelődés újjászületését. A barokk latin nyelvű, nemzetközi jezsuita kultúrája nem volt alkalmas a nyelvében is, szellemében is magyar művelődés fejlesztésére. Végso elemzésben általános emberi, tehát kozmopolita volt a felvilágosodás is, de - hogy Concha Gyöző szavaival éljünk - saját dialektikája előbb-utóbb nemzetivé tette. Rá kellett jönnie, hogy eszméinek széles körökben való elterjesztésére a latinnál sokkal alkalmasabbak a nemzeti nyelvek. Így lett a felvilágosodás nálunk is a rendszeres nemzeti irodalmi élet megindítója. A magyarság teljes öntudatra ébred, felismeri nemzeti mivoltát s igyekszik érzéseinek minden módon kifejezést adni. A magyarságot mindenképen hangsúlyozni törekvés jellemző erre az időre. S lehet-e a felvilágosodás korában, mely elsőnek ismeri fel igazán a nyomtatott betű közvélemény-formáló erejét, fontosabb eszköze a nemzeti érzés és művelődés terjesztésének a könyvnél? Nem véletlen, hogy a magyar nyelv, magyar ruha, magyar szokások propagálásával egyidőben születik meg nagy Széchényi Ferencünknek az a gondolata, hogy csak olyan könyvet gyűjtsön, melyek magyar vonatkozásúak. Ezzel új fejezet nyílik a magyar könyvtárügy történetében. A könyvtár jelentősége már a század elején előtérbe lépett, de akkor még inkább csak az tette fontossá, hogy hozzátartozott a barokk előkelő életformájához. Most már a könyvtár nemzeti érdek. Kincseket gyűjtünk, könyveket gyűjtünk, hogy nemzeti műveltségünk szintjét emeljük, hogy ne érezhessük elmaradottságunkat a körülöttünk gyors léptekkel előre haladó nemzetek között. Ez ad fokozott hangsúlyt könyvtártörténetünkben a XVIII. század második felének. Ekkor gyűlnek össze azok a kincsek, amelyek megszerzésére a későbbi korok talán már képtelenek lettek volna. Hiába szaporodott fel könyvtáraink anyaga óriási arányokat öltve a későbbi századokban, bennük az igazi értéket mégis, most is a XVIII. századi gyűjtemények jelentik.

Könyvtáraink fejlődésének rohanó lendületét egészen váratlanul, hirtelen állítja meg a reakció a XVIII. század utolsó és a XIX. század első éveiben. Mikor a könyvolvasás és gyűjtés láza már-már a legszélesebb rétegeket is hatalmába keríti, amikor már a falusi jegyzők révén a parasztságra is kezd kiterjedni a nyomtatott betű hatása, akkor lép közbe az államhatalom s igyekszik cenzúrával és a kölcsönkönyvtárak, olvasótermek bezárásával gátat vetni a forradalmi gondolatok terjedésének. Alig hunyja le szemét II. József, II. Lipót személyes intézkedéssel máris a legszigorúbb cenzúrárt vezeti be, s eltiltja az újságokat a franciaországi hírek közlésétől. Jellemző, hogy ekkorra a felvilágosodás hatása mennyire megérlelte kormánykörökben is a könyv, az irodalom fontosságának tudatát. A bécsi udvar nem csak a cenzúra segítségével igyekszik elejét venni a rá nézve káros eszmék terjedésének, hanem maga is igénybe akarja venni az írott szó hódító erejét, zsoldjába akarja fogadni az akkor divatos politikai írók egy részét, hogy ellenpropagandára használhassa tollukat az állam érdekében, ennek szája íze szerint. Ez az ellenséges állásfoglalás teljes virágjában találja a magyarországi könyvkultúrát s érzékenyen érinti annak letéteményeseit. 1793-95-ben a cenzúra újabb szigorításának híre már a megyékben is nagy nyugtalanságot kelt; több megye, különösen Gömör és Bihar, síkra száll a sajtószabadság mellett, nyíltan hirdeti, hogy a nemes embernek joga van saját nyomdát tartani, s abban bármit kinyomatni, és vitatja, hogy a sajtó és cenzúra felségjogok lennének. De hiábavaló minden tiltakozás és vitatkozás, a cenzúra egyre szorosabban fonódik a magyar könyvkultúra megizmosodott törzsére s lassankint gúzsba köti szellemi életünket. Mire a századfordulón meg hozza legszebb gyümölcsét gr. Széchényi Ferenc nagy alapításában, addigra véget is ér a magyar könyvtártörténet legragyogóbb korszaka.

Ahhoz, hogy világos képet kaphassunk arról, mit jelentett a könyvtár fogalma a XVIII. századi Magyarországon, legjobb, ha vizsgálat alá vesszük: kik gyűjtöttek akkor és milyen könyveket? Az első kérdés rendkívül fontos minden könyvtár életében. Ez a kis tanulmány is könyvgyűjtők szerint tagolja anyagát az alábbiakban, mert a gyűjtő mindenkor, de ebben a korban különösen, elhatározó módon nyomja rá egyénisége bélyegét a könyvtár keletkezésére, fejlődésére, további sorsára.

A XVIII. századi könyvgyűjtőink között az első hely a főpapokat illeti meg. Ők járnak elől a kulturmunkában, az országépítés feladatából elsősorban ők veszik ki részüket. Rendszerint külföldet járt emberek, sokan közülük Rómában végzik tanulmányaikat, s ott európai műveltséget, mélységes tudomány-, művészet-, és irodalom pártoló hajlamot szívnak magukba. Általában nagy tudású, nagy koncepciójú egyéniségek, akikből nem hiányzik a szervező erő s az anyagiakkal bőven bántani tudás sem. Óriási jelentőségű ekkor a katolikus főpapság szerepe a könyvkultúra terén is. De nem maradnak el mögöttük bőkezűségben s a művészetek pártolásában főuraink sem. Sok köztük az idegen származású; aki eleinte nem érzi magát otthon az országban, jórésztük külföldön is él; az ő műveltségük is idegen eredetű, őket is a külföldi példák ösztönzik. De lassankint mind többen és többen építenek közülük magyar területen fényes palotákat s díszítik azokat többek között teremkönyvtárakkal. Jelentőségük - a főpapsághoz viszonyítva - különösen a század második felében, a felvilágosodás korában domborodik elő. Köztük is találunk egészen rendkívüli egyéniségeket, akik európai híré kincseket hagynak az utókorra. Bőkezűségben, nagyvonalúságban itt sincs hiány. A főpapon és főurakon kívül természetesen vannak más gyűjtők is. Az iskolai gyűjtemények, melyek eredete túlnyomó részt az előző századokba nyúlik vissza, szintén nagy lendületet nyertek a XVIII. század folyamán. Már meglévő gyűjtemények lévén, továbbfejlesztésüknél bizonyos mértékig tekintettel kellett lenni kialakult jellegükre. Mint ahogy eredetüket többnyire egy-egy mecénás gazdag adományának köszönhették, úgy most is az befolyásolja fejlődésüket, hogy akadnak-e bőkezű támogatóik. Külföldön az uralkodók vetik meg a nemzeti könyvtárak alapjait, gondoljunk csak XIV. Lajosra. Nálunk a Habsburg-királyok szerepe csak negatív. Egyedüli tettük, amellyel a magyarországi könyvtárviszonyokba beleszólnak, a cenzúra elrendelésén kívül az egyetemi könyvtár megnyitása 1777-ben, az egyetemnek Budára való áthozatala után, és a szerzetesrendek feloszlásának következtében a kolostori könyvtárak anyagának az egyetemi és egyéb főiskolai könyvtárakba való bekebelezése. Igen jelentős csoportját adták ugyanis könyvtárainknak a szerzetesrendi és egyházi gyűjtemények. Az egyház, a szerzetesrendek kezdettől fogva elsősorban való őrzői voltak a könyveknek s ez a hagyomány, halványabban bár, élt még a XVIII. században is.

Szólnunk kell végül a könyvgyűjtők egy igen lényeges csoportjáról: a köznemesekről s a polgárokról is. Ezeknek jelentősége éppen a XVIII. század második felében kezd emelkedni. Szinte egészen újszerűnek mondható jelenség ez. Könyvszerető királyaink, főuraink, főpapjaink vannak az előző korokból is, de köznemesek, s főképp polgáraink között igen ritka a rendszeres könyvgyűjtő. A század vége felé elterjed az irodalommal való foglalkozás s ezzel együtt a könyvgyűjtés élvezete is. A parlagiassággal vádolt magyar köznemesek kúriáiban is igen gyakran találunk a „könyvek requisitum”-aira. A könyvgyűjtőknek ez a csoportja a legszínesebb. Megtaláljuk közöttük az enciklopédikus ismeretekre törekvő, mindent gyűjtő tudóstól kezdte a tisztán bibliofil hajlamú szépkedvelőig és a konzervatív gondolkodású, jogi érdeklődésű emberig a könyvgyűjtő minden fajtáját. A könyvtár gondolata leszáll a palatinális magasságokból a vidéki udvarházak meghitt csöndjébe is.

A gyűjtők seregszemléje után lássuk most már a második fontos kérdést: milyen könyveket gyűjtöttek a XVIII. században?

Valamennyi gyűjteményben - egy-két kivételt leszámítva - a vallásos irodalmat, a *teológiát* találjuk legerősebben képviselve. Éspedig nemcsak a főpapi, egyházi, szerzetesi könyvtárakban, hanem a világi gyűjteményekben is. Együtt jár ez a barokk szellem mély vallásosságával, egyházi tekintély-kultuszával, örökösen élő érdeklődésével a teológiai problémák iránt. De még a század második felében, az egyház „sötét hatalmával” szemben a józan ész világosságát hirdető felvilágosodás hatása alatt is, csak lépésről-lépésre csökken a vallásos-egyházi jellegű munkák jelentősége. Középponti helyet foglal el a Biblia. Úgyszólván nincs könyvtár, amelyből hiányoznék, sőt nem egy helyen igen számos kiadásban, latin, héber, görög stb. nyelven is megvan, jelül annak, hogy milyen előszeretettel gyűjtötték különféle kiadásait. A sokféle szentírás-magyarázat, hitvitázó, aszkétikus, apologetikus munka igen sok könyvtárnak alkotja majdnem kizárólagos anyagát; de ha egyéb nem is, legalább egy zsoltáros könyv minden házában található.

A második hely a *történeti* munkákat illeti meg, kivált a barokk évtizedeiben. A barokk szellem előszeretettel fordul a múlt dicső tettei, az elődök lelkesítő példája felé; ezt állítja az újjáépítés terhének hordozói elébe, hogy növelje önbizalmukat. A letűnt idők hőseinek vonzó képe az öntudatra ébredt magyarság lelkében még erősebb vágyat fakaszt a múlt bensőbb átélésére, alaposabb megismerésére. A történelmi kutatás óriási fontosságra jut ebben a korszakban; az adatgyűjtés, a szigorú forráskritika hőskora ez. Az Európa-szerte felvirágzó tudománytörténeti iskola hazánkban is fellendíti, tudományos színvonalra emeli a történetírást. Buzgó művelői bámulatos szorgalommal fognak hozzá az oklevelek összegyűjtéséhez, másolásához s egyéb források feltárásához, kéziratok köteteik egész könyvtárakat töltenek meg; nyomtatott munkáikat: az egyre-másra megjelenő Monumentákat és feldolgozásokat nagy előszeretettel szerzik meg könyvgyűjtőink. Mire eljön a felvilágosodás kora, mindent a józan észből származtató, a történeti fejlődést semmibe vevő gondolkodásmódjával, addigra már annyira megizmosodott történeti kutatásunk s annyira meggyökerezett a közönség történelmi érdeklődése, hogy az új szellem már nem szoríthatja háttérbe a történelmi munkákat könyvgyűjtőink polcain.

Hasonlóan élénk könyvgyűjtőink érdeklődése a *jogi* művek iránt. Elsősorban köznemeseink azok, akik bonyolult pereskedéseik során nagy előszeretettel fordulnak a különféle törvény- és táblai döntvénygyűjtemények, magánjogi munkák stb. tanácsához. Ennek megfelelően könyvtárukból ritkán hiányoznak a Corpus Juris Hungarici fóliánsai, Werbőczy Tripartitumának különféle kiadásai és magyarázói, de a külföldi jogtudósok munkáit is megtaláljuk XVIII. századi könyvgyűjteményeinkben.

Nem lanyhul a történeti és jogi érdeklődés - különösen köznemeseink körében - a felvilágosodás évtizedeiben sem. A főurak és a műveltebb köznemesség könyvtárait azonban ebben az időben valósággal elárasztják a különféle *filozófiai, az államberendezést és társadalmi rendet bíráló könyvek* és röpiratok, a felvilágosult szellem legsajátosabb termékei. Ezek a könyvtárak a szó szoros értelmében modernnek nevezhetők a XVIII. század utolsó évtizedeiben: bámulatosan hű keresztmetszetét adják az egész Európát megrázó szellemi mozgalmaknak. Megtalálható bennük a francia forradalom egész szellemi fegyvertára Montesquieutól kezdve Rousseau-n, Voltaire-en keresztül egészen d’Holbach sivár materializmusáig. A *szabadkőműves irodalom* termékei sem hiányoznak a főurak igen nagy részének könyvespolcairól. Van rá eset, hogy egy-egy főpapunk mesterségesen igyekszik megakadályozni egy-egy veszedelmesebb libertinus szellemű munka terjedését, pl. Batthyány primás összevásároltatja Trenck Frigyes „Bilanx”-ának példányait, de a rengeteg forradalmi nyomtatvány beözönlésének a II. József halála után bekövetkezett reakció is csak a század végére tud gátat vetni.

A történeti, jogi, filozófiai-politikai érdeklődésnél kisebb, de így is jelentős XVIII. századi könyvgyűjtőink érdeklődése a *természettudományok* iránt. A haladottabb természettudományi ismeretek terjesztésében jó példával jár elől a katolikus egyház. Különösen a piaristák tűnnek ki a matematika, fizika, csillagászat művelésében, Newton és mások újszerű tanításainak terjesztésében. Főleg a csillagászat érdekli e kor embereit; nem véletlen, hogy három híres püspöki könyvtárunk csillagvizsgáló toronnyal épült. De az említetteken kívül az orvostudomány nevezetesebb képviselői is helyet kapnak XVIII. századi könyvtárainkban.

Egészen külön hely illeti meg e korból való könyvgyűjteményeinkben a *földrajzi* munkákat. Az ország felszabadítása s a magyarság önmagára ébredése elemi erővel kelti fel az ősi táj megismerésének vágyát. A barokk kor embere szinte magához akarja ölelni a szabaddá lett és eggyé vált magyar földet múltjával és jelenével, minden természeti kincsével együtt, hogy többé sohase veszítse el. Nagy előszeretettel gyűjti könyvtárába Bél Mátyás hatalmas „Notitiá”-jának kötetait, az ennek nyomán készült Compendium-okat s a magyar tájak egyéb leírásait. De figyelme kiterjed az ország határain is túl s a magyar könyvgyűjtők érdeklődése idegen tájak, útleírások felé is fordul. A földrajzi leírásoknak és szótáraknak s a „Reisebeschreibung”-oknak egész sorozatai maradtak fenn könyvtárainkban ebből az időből, kivált a század második feléből.

A legmostohább szerep XVIII. századi magyar könyvtárainkban a *szépirodalmi* műveknek jut. Ezek voltak a legkevésbé fontosak enciklopédikus hajlamú s inkább a tudomány elsőbbségét vitató gyűjtőink szemében. Idegenkedett ezektől a barokk könyvgyűjtő, mert a forráskritika, tudománytörténet és legfeljebb klasszikus írókat olvasgatók korában a széppróza, kivált a magyar nyelvű, alacsonyabb rendű szellemi terméknek tűnt fel. Még inkább megvetette a szórakoztató szépirodalmat a felvilágosodás racionalista embere. Ahol a józan ész a forrása minden világosságnak, ott nincs szükség érzelmes történetekre. Jellemző erre Kovachich Márton nyilatkozata. Szánakozással ír egy jóérzésű ember magánkönyvtár-tervezetéről, mert csupán két útleírás volt benne, a többi „csupa érzékeny Juliska, Katinka, Lottika, Gondolatok, Észrevételek, Eszményi Utazások és efféle zsidárú”. A felvilágosodott ember szemében csak az a fontos, ami a tudomány szempontjából érték, a többi: a gyönyörködés, szórakozás, mellékes.

Mindez magyarázatot ad arra is, miért van a XVIII. századi magyar könyvtáraknak látszólag csekélyebb jelentősége a magyar nyelvű szépirodalom történetében. Tudvalévő, hogy az 1711-1772-ig terjedő időszak a magyar nyelvű szépirodalom szempontjából általában igen terméketlen, hanyatló kor az előző és utána következő korokhoz viszonyítva. Nincs Balassink, Zrínyink ebben az időben, ha van is nevezetesebb szépírónk, azt sem ismeri az egykorú magyar: Mikes finom kidolgozású, költői lendületű szépprózáját nem olvashatták a kortársak, hiszen csak 1794-ben jelent meg nyomtatásban. A felújuláskori magyar irodalom csak a század végén szólal meg, s termékei már nagyrészt a következő századok gyűjteményeiben nyernek helyet. Az idegen szellemű műveltségre jellemzően a francia, német, sőt olasz és angol szépirodalom is gazdagon van képviselve, különösen főúri és köznemesi könyvtárainkban. Racine tragédiáit, Lafontaine meséit, Molière vígjátékait, Goethe, Schiller, Lessing műveit, Young „Éjtszakáit” stb. olvassák, de a XVIII. század előtti magyar irodalomból legfeljebb Pázmány műveit, Balassi istenes énekeit, Gyöngyösi „Murányi Venus”-át és a „Poraiból megéledett Phoenix”-et találjuk e könyvgyűjteményekben, de már Zrínyi nevével alig találkozunk. S valamint a mai komoly könyvgyűjtő megveti a ponyvairodalom termékeit s eszébe sem jut, hogy azokat gyűjtse, éppúgy a XVIII. századi könyvtárakból jóformán teljesen hiányzik az úgynevezett szórakoztató irodalom, a népkönyvek: Pontianus, Salamon és Markalf históriája stb. Pedig hogy ilyen és hasonló könyvek akkor is nagy népszerűségnek örvendtek, világosan látható az egykorú nyomdászat történetéből. E nyomdák termelése

„süllyedő tendenciát mutat a megelőző korhoz viszonyítva... Üzleti érdekből tekintettel kellett lenniök a köznép, a ponyva alacsonyabb igényeire”. A XVIII. századi nyomdák termékei között fontos hely jutott a népkönyveknek és a szórakoztató szépirodalomnak. Tehát olvasták a ponyvát, de nem gyűjtötték, mert gyűjteni csak azt gyűjtötték, amit értékesnek tartottak. A pécsi könyvtár 1760-tól 1837-ig összegyűjtött 35.000 kötete egyúttal az 1837-ig megjelent 35.000 legjobb mű. Ez legjobb adja meg egyszersmind a XVIII. századi könyvtárak nagy művelődéstörténeti jelentőségét. Mai szemmel nézve sajnálatos a könyveknek ez a megrostálása, mert ezáltal a régi irodalomnak igen sok jellemző terméke veszett el az utókor számára s ma már jobban örülnénk, ha könyvgyűjtőink nem lettek volna olyan szigorúan válogatósak.

Általában elmondhatjuk, hogy a hazai irodalmat, főként a barokk korszakban, a latin nyelvű tudományos könyvek képviselik. A magyar nyelvű szépirodalom gyűjtése csak a későbbi időkben lép előtérbe, de azért a XVIII. századi könyvtáraknak is megvan az az irodalomtörténeti jelentősége, hogy egypár fontos régi vagy első kiadást megőriztek számunkra s e részben megmutatták, mit tartott az egykorú szemlélet értékesnek az akkori magyar nyelvű irodalmi termésből.

Összegezve az elmondottakat, megállapíthatjuk, hogy a könyvtár művelődéstörténeti jelentősége igen nagy a XVIII. századi Magyarországon. A szellemi színvonal emelkedésére jellemző, hogy a könyvolvasás propagálása, a könyvgyűjtés szeretete, a könyvtár fontossága előtérbe lép. A könyvtár elfoglalja az őt megillető helyet a kultúrintézmények sorában. A könyvek beszerzésével járó állandó külföldi kapcsolatok nem engedik elmaradni a magyarság művelt rétegét az európai műveltség haladásától. Ha idegenből kerültek is hozzánk az eszmék, megtelnek itthon magyar szellemmel, magyar zamattal s hozzájárulnak a XVIII. századi magyar műveltségi kép fényének emeléséhez.

II. Főpapi könyvtárak

„A tudományok fejlődéséhez szükséges segítő erőkben nem volt hiány Magyarországon; püspökök, káptalanok, főurak, nemesek ... versenyeztek könyvtárak, érem- és ásványgyűjtemények alapításában” - írja Wallaszky Conspectusában. E felsorolásban az első hely méltán illeti meg püspökeinket. Valóban igen nagy a jelentősége annak a munkásságnak, amit történetünk folyamán a művelődés érdekében kifejtettek. Minden időben elsősorban a papság vette ki részét a műveltség fejlesztéséből; ezzel függött össze kiváltságos helyzete. Amíg a klérus híven teljesítette ebbeli feladatát, meg is tartotta vezető szerepét. Kevés korszakban volt annyira előtérben álló és magától értetődő ez a vezető szerep, mint a XVIII. században, mégpedig különösen a század első felében. A katolikus restauráció tökéletes diadalra jutásával a papság igen nagy hatalomra tett szert s az országépítő munkában is elől járt jó példával. Később, a XVIII. század derekán gyökeret vert a rokokó ideál s a papság helyett már a nemességre várt a műveltség fejlesztésének feladata. De a nagy munka megindítóit elsősorban mégis kiváló püspökeink voltak. E munkára bizonyos helyzeti adottságok is kötelezték őket. Nagy kiterjedésű területek urai, tekintélyes jövedelmek kezelői, egyházi hatalmukhoz egyszersmind világi is járult. Klimó György nemcsak a pécsi egyházmegye püspöke, de Tolna-Baranya örökös főispánja is. Gr. Esterházy Károly váci, majd egri püspök: helytartó-tanácsi tanácsos, Patachich Ádám nagyváradi püspök, később kalocsai érsek a hétszemélyes tábla ülnöke: hogy csak egypár példát említsünk. Egyfelől a nagy hatalom, az anyagi függetlenség, másfelől az olcsó nyersanyag és olcsó munka kétségtelenül igen kedvező helyzeti adottságok, de az már egyéni érdem, hogy ki mit alkotott a segítségükkel.

A anyagi erőkben megfogyatkozott, mesterségesen visszaszorított protestantizmus védekező állásba kerül a hivatalosan is pártfogolt, új anyagi s a kiteljesedett barokk szellemben új szellemi erőforrások birtokába jutott, diadalmas katolicizmussal szemben. Az államhatalom igyekszik nemcsak anyagi, hanem szellemi erőforrásaiktól is elvágni a protestánsokat. Mindez a könyvtárügy terén is eleven erővel érezteti hatását. A század harmincas éveitől kezdve egyre-másra jelennek meg az „akatholikus” könyvek és bibliák behozatalát tiltó rendeletek. A cenzúrabizottság, melynek tagjai közt két jezsuita is van, gondosan ügyel arra, hogy be ne hozhassanak, vagy ki ne nyomtathassanak olyan könyvet, melynek tartalma az államot, a jó erkölcsöket, a katolikus fejedelmeket vagy a klérust sérti, vagy általában a hívő katolikust megbotránkoztatja. Ez a magyarázata annak, hogy protestáns könyvtáraink a XVIII. század folyamán alig gyarapodnak értékes, a kor színvonalán álló munkákkal, s hogy a körükbe vágó külföldi irodalom termékei helyett, melyek addig akadálytalanul áramlottak felénk, hazai, sokszor kéziratban maradt egyházi művekkel telnek meg. Protestáns iskolai és egyházi könyvtáraink jelentősége a XVIII. században is nagy, ha fejlődésük nem is tudott lépést tartani a hasonló katolikus gyűjteményekével. De XVIII. századi protestáns főpapjaink között nincs olyan kimagasló könyvgyűjtő egyéniség, mint a katolikus barokk vezető egyházi képviselői között s ezért kis tanulmányunkban részletesen nem is térünk ki rájuk.

A sors különös kegyéből igen sok egészen kiváló, széles látókörű, nagy műveltségű katolikus püspökünk munkálkodott a XVIII. század folyamán. Legnagyobb részben külföldön tanultak, a római Collegium Germanicum et Hungaricum vagy a San Apollinare kollégium tudományos levegőjének ösztönző hatását szívhatták magukba. Hazatérve, valamennyien azon igyekeznek, hogy egyházmegyéjüknek mind gazdasági, mind művelődési fejlődését elősegítsék, ha kell, nagy áldozatok árán is. Templomok, püspöki paloták építése vagy restaurálása, plébániák szervezése, papneveldek, szemináriumok felállítása, az alsóbbfokú és felsőbbfokú oktatás fejlesztése stb. mind az ő nevükhöz fűződik. Egyes városok, mint például Eger, Pécs,

Veszprém, vagy Vác jóformán teljesen a jótevő püspök kegyéből épültek fel a török dúlások okozta pusztulásból. A művészetek és tudományok pártolásával természetesen együtt jár a könyvtáralapítás is. A magasabb műveltséget hordozó és terjesztő egyházmegyének elengedhetetlen velejárója a jól felszerelt könyvtár. Az előző századokból a könyvkultúrának a legtöbb helyen jóformán semmi nyoma sem maradt s így a kezdetben talán csak öröklött hajlamból, a tanulmányok és környezet hatása alatt kifejlődött kedvtelésből, egyéni szenvedélyből elkezdett könyvgyűjtés tervszerűvé vált.

Minden főpapi székhelyen van könyvtár a XVIII. században, de alapítása, megőrzése, továbbfejlesztése az egyházmegye gazdagságától, a vezető főpap bőkezűségétől s egyéni hajlamától függ. Nem lehet célunk, hogy e rövid tanulmány keretében a korszak valamennyi főpapi könyvtárát részletesen bemutassuk. De ki kell emelnünk legalább azoknak a fontosságát, melyek ma is különösebb értéket jelentenek számunkra.

Nehéz ezek között a püspöki könyvtárak között valamilyen sorrendet felállítani. Talán a leghelyesebb, ha első helyen az egri, a pécsi és a gyulafehérvári könyvtárat tárgyaljuk. Ezek a XVIII. században keletkeztek, terjedelemre, értékre nézve talán a legnagyobbak s alapításuk, fejlődésük történetében igen sok a közös vonás. Mind a három könyvtár a XVIII. században élő, nagyhírű püspökök gyűjtésének eredménye s ha van is bennük beolvadt előbbi püspöki hagyaték vagy káptalani könyvtár, állományuk legnagyobb részének összegyűjtése az ő fáradhatatlan munkájuknak gyümölcse. Mind a három püspökség élén nagy műveltségű, nagy koncepciójú egyéniség áll. Kettő közülük: gr. Esterházy Károly (1725-1799), az egri liceumi könyvtár és gr. Batthyány Ignác (1741-1798), a gyulafehérvári Batthyáneum megalapítója, előkelő, főúri család sarja; a művészetek és a tudomány pártolása már mintegy velük született.

Az Esterházyak művészetpártolását számtalan gyönyörű műemlék: a tatai kastély, Eszterháza, Kismarton stb. hirdeti ma is. Gr. Batthyány Ignác is családjának abból az ágából származik, amelyből a nyomdaalapító Batthyány Boldizsár, az írói hajlamú Batthyány Ádám és a bőkezű mecénás Batthyány Imre, Ignác atyja is eredt. A pécsi püspöki könyvtár alapítója: Klimó György (1710-1777) nem dicsekedhetett ilyen fényes nevű ősökkel. Egyszerű jobbágy-családból származott, de ez csak még inkább növeli érdemét s bizonyítja tanulmányi évei nagy jelentőségét. Ezek ébresztették fel a kétségkívül nagy tehetségű jobbágyivadékban a könyvek szeretetét. A két főúri püspöknél a tanulmányok helye is megegyezik. Mind a kettő a római Collegium Germanicum et Hungaricum-ban nyerte a magasabb kiképzést, mint főpapjaink legtöbbje. Az örök város csodálatos gazdagsága, művészeti és tudományos értékei kitörhetetlen nyomokat hagytak lelkükben. Klimó nem járt Rómában; nála az első ösztönzéseket a nagyszombati tanulmányi évek adták, majd később az esztergomi oldalkanonokság ideje. Életrajzírói egyhangúan felteszik, hogy már Esztergomban hozzáfogott a könyvgyűjtéshez (ex-librisét 1741-ben készítette); talán nem járunk messze az igazságtól, ha nála gr. Esterházy Imre hercegrímás hatását is döntőnek tekintjük.

A velük született adottságok s tanulmányi éveik így keltik főpapjainkban a könyvgyűjtés vágyát. Amint elfoglalják püspöki székhelyüket, hozzálátnak, hogy tervszerűen kialakítsák a püspöki palota egyik fődíszét, a könyvtárat. Esterházyban és Klimóban közös vonás az, hogy főiskolát, egyetemet szeretnének püspöki székhelyükön felállítani. Ez a vágya Klimónak utolsó éveiben sem halványult el s igen elkeserítette őt, hogy tervét nem tudta megvalósítani. Esterházy szerencsésebb volt, sikerült felépíttetnie az e célra készült „Lyceum” gyönyörű épületét. S ha a négy fakultás II. József tilalma következtében nem is tarthatta benne előadásait úgy, amint azt az alapító tervezte, a díszterem mennyezetének freskója ma is hirdeti Esterházy nagyszabású elgondolását. A két püspök az alapítandó főiskola érdekében törekedett megfelelő könyvtár felállítására s ez magyarázza meg azt is, hogy könyvtárunk anyaga nem

kizárólag egyházi jellegű, hanem enciklopédikus volt. A gyulafehérvári könyvtárnak minden irányú tudományos művekben való gazdagsága is valószínűleg összefüggésben van alapítójának egy tudományos, történelmi jellegű társaság szervezésére irányuló szándékával. Mind a három könyvtárepülethez, a kor általános szokása szerint csillagvizsgáló torony is járult, igen jellemzően a XVIII. századi tudományos érdeklődésre. Varjú Elemér szerint Batthyányt Esterházy Károly ösztönözte mind a könyvgyűjtésben, mind a csillagvizsgáló felállításában. Valóban, a két püspök igen jó barátságban volt egymással. Batthyány Ignác, mielőtt gyulafehérvári püspök lett, prépost volt Egerben Esterházy Károly mellett. Az egri püspök még azt is megengedte, hogy Batthyány sok, különösen számos régi magyar könyvet magával vigyen könyvtárából. A csillagvizsgálók felállításában a korszellem, a sok külföldi példa vezethette egyházfejedelmeinket. Ezekhez például Esterházy Angliából hozatta a műszereket s Batthyány a bécsi Hellhez küldte tanulni a csillagvizsgálóhoz kinevezett tisztviselőjét.

A három könyvtár közül időrendben az első Klimó püspök alapítása. Nagy jelentőségű esemény volt, mikor 1774-ben megnyitotta addig csak a papok által használt gyűjteményét a nyilvánosság számára, ezzel is jelezve az akkori viszonyokhoz mérten igen modern gondolkodását. Mint Vasskó Ilona megállapítja, ezzel hazánkban az első nyilvános könyvtárat nyitotta meg. Az egyetemi könyvtár ugyanis csak az egyetemnek Budára való áthelyezése után (1777) vált nyilvánossá, míg Nagyszombatban volt, addig csak a tanárok és tanítványok számára volt nyitva, mások csak a prefektus engedélyével látogathatták. Hogy Klimó minden módon igyekezett a könyvkultúrát fejleszteni, azt bizonyítja az általa alapított első pécsi nyomda és papírmalom. Azt viszont, hogy könyvgyűjteményéhez éremtár és természetrajzi ritkaságok tára is járult, megmagyarázza az ebben a korban általános felfogás, mely a könyvtárat ha nem is tekintette múzeumnak, de szerette gazdagítani múzeumi tárgyakkal, a reprezentálás kedvéért.

Esterházy előtt elsősorban a líceum fényének emelése lebegett. A felállítandó főiskolához szükséges könyveket tartalmazó, nagyszabású gyűjteményét 1789 december 28-án nyitotta meg. Batthyány 1789-ben kelt latin alapítólevéllel az erdélyi egyházmegyének adományozza gyűjteményei, nagyhírű könyvtárát a csillagvizsgálóval együtt. A könyvtár és a csillagvizsgáló 1792-ben Gyulafehérvárt a régi trinitárius zárda templomába került. Ebben a háromemeletes alakított épületben a földszinten nyomda volt, az első emeleten a könyvtáros és csillagász lakása, a másodikon a könyvtár s a harmadikon a csillagvizsgáló. Batthyány és Klimó arról is gondoskodtak, hogy haláluk után gyűjteményük fenntartassék és gyarapíttassék. Batthyány 38.000 forint értékű ingatlant hagyott e célra, míg Klimó 10.000 ft. értékű alapítványt, melynek kamataiból kellett kikerülnie a könyvtáros és egy szolga fizetésének.

Klimó György könyvtárába olvasztotta elődjének, gr. Berényi Zsigmondnak (pécsi püspök 1739-48) a káptalanra hagyományozott körülbelül 3000 kötetes könyvtárával együtt a káptalani könyvtár 1000 kötetét. De abból, hogy az 1774-ben megnyílt könyvtár 15.000 kötetet számlált, világosan kitűnik, mennyire ő volt a főgyűjtő. Paolo Bernardo Giordani római kanonokkal és Pietro Maria Gazzaniga domonkosrendi bécsi tanárral folytatott levelezéséből érdekesen rajzolódik ki a könyvgyűjtő püspök alakja. A legnagyobb gonddal ügyelt arra, hogy könyvtárát minél több nagy értékű munkával gyarapítsa. Sok értékes kéziratot vásárolt Dobai Székely Sámuel (l. alább) gyűjteményéből, többek között a pécsi püspöki könyvtár egyik legnagyobb értékét, az ún. Nyírkállói kódexet. Ez az igen régi nyelvemlékünket tartalmazó formulás könyv, melyet tévesen tulajdonítottak Nyírkállói Tamásnak, már a XVIII. században is nagy becsben volt. Kovachich M. György el is kérte a püspöki könyvtárból, lemásolta és kiadta 1799-ben. Ugyancsak Dobai Székely gyűjteményéből került Klimóhoz Hess András Budai krónikájának (1473) Menestarter János, „a művészetek doktora

és a jogtudományok licenciatusa” által készített másolata. De Klimó egyébként sem kímélt sem fáradságot, sem költséget, ha egy-egy különösebb ritkaságról volt szó. Gyűjtő munkájában nagy segítségére volt könyvtárosa, a pécsi egyházmegye kiváló történetírója, Koller József. Kollert ő küldte tanulmányútra s a nagy műveltségű és rendkívül nagy hozzáértéssel bíró tudós nélkülözhetetlen segítőtársa volt püspökének a könyvgyűjtésben. A vatikáni és több római magánkönyvtárból igen becses okiratokat hozott el, illetőleg másolt le a pécsi könyvtár számára.

A pécsi püspöki könyvtár kincsei közül itt csak a legfontosabbakat soroljuk fel; e néhány jellemző példából is látható, mekkora értékeket őrzött meg számunkra nagynevű püspökeink tudománypártolása. A kéziratok között az említetteken kívül legbecsesebb a XV. századból való Forgách-kódex, mely Bornemisza Pál váradi püspök tulajdona volt, továbbá két hártýára írt Szentírás a XVI. századból. Mindkettő rendkívül finom írású s gyönyörű miniatúrákkal díszes. Az ősnymtatványok között első helyen áll a híres pécsi Missale (Missale secundum morem alme ecclesie Quinqueecclesiensis), melyet 1499-ben nyomtattak Velencében, Paep János budai könyvtáros költségén. Igen érdekes egy 1466-ból való 2 kötetes Szentírás: betűi annyira hasonlítanak a kézíráshoz, hogy kolofonja külön hangsúlyozza nyomtatott voltát. Mint unikum szerepel a pécsi püspöki könyvtárban Temesvári Pelbárt Sermones Pomerii etc. c. munkájának 1489-ből való egyetlen példánya és a nagy hírű ferences atyának több más műve is, csupa rendkívüli értékű hazai ősnymtatvány. Megtaláljuk továbbá, Janus Pannonius Panegyricusának 1518-i bázeli Frobenius-féle kiadását, és a Corpus Juris első kiadását, mely Telegdi Miklós pécsi és Mosóczi Zakariás nyitrai püspök buzgalmából 1584-ben jelent meg Nagyszombatban.

Sok régi könyv, becses kézirat került a pécsi püspöki könyvtárba a jakabhegyi kolostor gyűjteményéből és a feloszlatott jezsuita rend pécsi könyvtárából, aminek révén valószínűleg ide kerültek Faludi Ferenc könyvei is. Klimó tehát egyrészt megbecsülte a régibb gyűjtemények értékeit, másrészt megszerezte korának főleg történelmi vonatkozású tudományos munkáit, azon igyekezett, hogy könyvtára egyházmegyéjének igazi büszkesége legyen. Ha még a sok francia nyomtatványt és kéziratot is tekintetbe vesszük, melyek megszerzése szintén főleg az ő érdeme, már ebből a rövid, szűkszavú vázlatból is egy nagyszabású, tág érdeklődésű, fáradhatatlan könyvgyűjtő egyéniség körvonalai bontakoznak ki előttünk.

Gróf Esterházy Károly - akinek könyvtárában 1793-ban körülbelül 16.000 kötet volt - úgyszólván egész Európával fenntartotta a kapcsolatot könyvszerzései lebonyolítására. „Rómában, Velencében, Strassburgban, Tübingában, Hálában (sic!), Lipcsében, Prágában, Bécsben stb. levő tudós levelezői segedelmével, főleg 1781-1784-ig összevásároltatá azon könyvkincset, mely Egert tudományos tekintetben hazánk egyik első városává avatja. A könyvkereskedői számlák összeadása szerint 1784. végéig 18.131 frt. 55 krt. ezüstben költött e gyűjteményre. Esterházyt elsősorban az idegen nyelvű irodalom érdekelte, 20.293 kötetes könyvtárában csak 224 a magyar nyelvű munka; ennek megfelelően főleg külföldről hozatta könyveit, tekintélyes anyagi áldozatok árán. Így pl. Muratori (L. A.) *Rerum Italicarum Scriptores* c. sorozata 1723-i milánói kiadásának 34 kötetét 240 forinton Velencéből, Bollandus (J.) *Acta Sanctorum*-ának (Antverpiae, 1643) 51 kötetét 424 frt. 14 krajcáron Prágából, Bergier (Nicol.) „*Traité Historique et Dogmatique de la vraie Religion*” (Paris, 1780) c. munkája 12 kötetét, kötetenként 14 frt. 24 kr.-on, szintén Párizsból hozatta meg. A könyvek megszerzésében hű segítőtársa volt könyvtárnoka, Büky József, aki egész odaadással és szakértelemmel igyekezett a nagy püspök tudományos törekvését előmozdítani.

Esterházy gyűjteménye is foglal magában beolvasztott régi könyvtárakat, így a püspöki szemináriumét a XVII. század elejéről, a gyöngyösi plébánia könyvtárának, Szegedi István a

XVII. századi alapításának körülbelül 1000 kötetét; sok könyv került Egerbe a bártfai plébániai könyvtárból is, köztük főleg az első protestáns írók művei. De aránylag kevés a liceumi könyvtárban a középkori magyar anyag. Ez is azt bizonyítja, hogy e nagyszabású könyvtár anyagának összegyűjtésében a legfőbb érdem Esterházyé. Igyekezett könyvtára számára megszerezni az akkori tudományos irodalom minden igaz értékét. Ez az oka annak, hogy az egri érsekmegyei könyvtárban mind a külföldi, mind a magyar XVII. századi nyomtatványok igen nagy helyet foglalnak el. Aránylag kisebb számú régi nyomtatványai és kéziratai között azonban szintén sok kincsre találunk. Így nagy értékű ősnymtatványai: Alvari Pelaggi Planctus Ecclesiae catholicae (Ulmae, 1474), Voragine (Jacobi de) Legendae Sanctorum Accedunt Legendae Sanctorum Hungariae (Venetiis 1512) c. műve, számos régi Biblia-kiadás, továbbá Temesvári Pelbárt munkáinak 1489, 1504, 1520-i kiadása. A XVIII. századi magyarországi nyomtatványok között unikum: Páduai Julius Caesar „Practica Arithmetica” c. munkájának Lőcsén, 1701-ben megjelent magyar kiadása, igen becses továbbá Heltai Gáspár krónikájának XVIII. századi teljes kiadása 1789-ből. A kéziratok között az első hely a híres Dante kódexet, Dantis de Aldighieris Florentini Poetae Poemata, 1417-ből, illeti meg; a szép kiállítású, Seravalle fermói püspök kommentárával ellátott kódexből még csak egy példány ismeretes a Vatikáni könyvtárban. Esterházy műgyűjtő érzékét dicséri a könyvtár másik büszkesége, az 1394-ből származó Missale (kolofon: Explicit liber missalis per manus Ladizlai de Miskolch. Anno do. millesimo ccc. Nonagesimo Quarto). A Miskolczy László keze írásával készült kódexet gyönyörű festmény ékesíti (a megfeszített Jézus, előtte Mária és Szt. János), talán a legrégebb mű, mely magyar mester kezétől ránk maradt. Egy másik érdekessége a könyvtárnak a XVII. századi Sacrobosco János kéziratos Asztronómiai Tractatusai és Táblái; benne Regiomontanus János kezeírása azt árulja el, hogy ez a munka a nagyírú csillagász birtokában volt. Magyar nyelvű kéziratok az egri könyvtárban csak a XVII-XVIII. századból vannak. Így mint érdekeseket megemlíthjük a klarissza kolostorok történetét tartalmazó Sz. Ferenc Atyánk Rendén lévő Boldog Asszony Provinciájának Megyéjében szűz szent Klára Szerzetében élő Szűzek klastrominak kezdete stb. Ford. P. E. K. 1768. c. kéziratot és egy verses Anonymus-fordítást: Hét magyarok, azaz néhai Béla kir. nevetlen íródeákjának az első hét magyar vezérekről írt históriája, melyet magyarra fordított, hat láb mértékű bajnoki versekbe szedett, más auctorokból sok részekben meg bővített elmés költeményekkel felékesített Mátsár István, az egri püsp. lic. hit. prof. 1807. S bár későbbi, XIX. századi szerzemény, meg kell említenünk, hogy az egri érsekmegyei könyvtár őrizte meg számunkra Mikes Kelemen Törökországi leveleinek egyetlen fennmaradt kéziratpéldányát. A török idők dúlásai megmagyarázzák, hogy mind a pécsi, mind az egri püspöki könyvtár keletkezésért miért nem kereshetjük a XVIII. század előtti időben. Ezeken a helyeken jóformán minden elpusztult a török időkben, s így a XIX. század elején közel 20.000 kötetet számláló könyvvállomány a XVIII. századi könyvgyűjtés buzgalmát, elsősorban gr. Esterházy Károly bőkezűségét hirdeti.

Gróf Batthyány Ignác talán a legbőkezűbb e három püspök közül. „Ez a széles látókörű, alapos műveltségű, a hazája felvirágoztatásán buzgón munkálkodó főpap, amellet, hogy a püspök javainak szaporítására mindent elkövetett, főként arra szentelte tehetségét és vagyonát, hogy székhelyét a tudományok és a művelődés központjává tegye.” Varjú Elemér kimutatja, hogy körülbelül 80.000 forintra tehető az az összeg, amit a nagynevű püspök a Batthyáneumra áldozott. Ez meghaladja Széchényi Ferenc bőkezűségét is. Batthyány Ignác könyvtárát méltán állíthatjuk Széchényi gyűjteményével egy sorba, mind a kettő hasonló hazafias céllal, hasonló gondnal, hasonló bőkezűséggel és hozzáértéssel végzett gyűjtés eredménye. Igen sok úton-módon gyűlt össze Batthyány könyvtárának anyaga ezért igen sokoldalú is. Alapját az az 5.000 kötet alkotja, melyet Batthyány római tartózkodása idején vásárol, amikor ott a Collegio San Apollinare intézet könyvtárának vezetésével volt megbízva. Midőn gyulafehérvári

püspöki székhelyére került, megvásárolta Dobai Székely Sámuel (l. alább) 15 kötetét 600 forintért. Igen sok könyve származik az egri könyvtárból, az eperjesi plébániáról és a lőcsei Szt. Erzsébet székesegyházból. Nagy helyet foglalnak el továbbá könyvtárában Kristóf váci püspök gyönyörű, vörös marocain kötésben pompázó kötetei; értük, mint Varjú Elemér kimutatta, legalább 20.000 forintot adott. A gyulafehérvári könyvtár többi művét maga Batthyány Ignác gyűjtötte; ezekből látható legjobban, milyen nagy gonddal, hozzáértéssel és rendszeresen gyarapította igaz értékű gyűjteményét. A könyvtár legnagyobb büszkesége az európai hírvű Codex aureus, arany evangéliárium a IX. századból. Ez a legrégebb, legfényesebb kézirat egész Magyarországon; még csak egy példánya ismeretes az Escorial könyvtárában. Ugyancsak a IX. századból való az itt őrzött, Szent Lukács evangéliumát tartalmazó kódex. Batthyányt annyira vonzották ezek a középkori kéziratok, hogy Bécsben lemásoltatta és kiadta Szent Gellért *Deliberatioj*át (*Sancti Gerardi episcopi Chanadiensis scripta et acta*. Gyulafehérvár, 1790). A gyulafehérvári könyvtárnak éppen a körülbelül 800 kötetet számláló kéziratgyűjtemény adta meg nagy jelentőségét. Ebből 273 drb. a mohácsi vész előtti időkből származik. Így a pozsonyi székesegyház számára 1377-ben készült úgynevezett Esztergomi missale, magyarországi könyvfestésünknek egyik legrégebb emléke. Igen érdekes egy 1461-ből származó kézirat, mely Juvenalis szatíráit tartalmazza, s melyet a bejegyzés szerint Petschmessing Kristóf lőcsei születésű krakkói egyetemi tanuló másolt. Magyar nyelvű irodalmunk szempontjából fontos nyelvemlékeket őrzött meg számunkra a nagynevű püspök gyűjtőszervezete. Könyvtárában van a Gyulafehérvári glosszákat tartalmazó ferences gyűjtemény, a Döbrentei kódex 1508-ból s a Batthyány-hymnarium vagy Batthyány-kódex a XVI. század végéről. A gazdag középkori kéziratanyag mellett természetesen nagy számban találhatók a gyulafehérvári könyvtárban XVIII. századi másolatok is. Batthyány Ignácot igen érdekelte a magyar egyháztörténet. Könyvtárnokát, Dániel Imrét Rómába küldte, hogy ott magyar vonatkozású iratokat másoljon számára. Sok becses kéziratot és könyvet szerzett meg a feloszlatott jezsuita kolostorok gyűjteményeiből. Még anabaptista munkák is kerültek hozzá az 1765-ben elkobzott hitközségi iratokból. De nemcsak kéziratokban, nagybecsű nyomtatott munkákban is igen gazdag Batthyány Ignác könyvtára. A nagyszámú nyomtatvány között annyi az igazi érték, akár külső kiállítása fényét, akár belső tartalmát tekintjük, hogy rendkívül nehéz néhány érdekességet kiemelni. A három püspök közül kétségtelenül Batthyány a legnagyobb bibliofil. „... A kor irányának hódolva, különös előszeretettel gyűjtötte a szép és régi klasszikus kiadásokat, az Aldusokat, a Giunták, az Elzevirek, Plantin és Bodoni nyomdájának termékeit.” Az ősnymtatványok is híven tükrözik annak a századnak könyvgyűjtő hajlamait, mely elsőnek fordult nagy érdeklődéssel a nyomdászat kezdetleges termékei felé. Valóságos középkori hangulat árad el azokon a termeken, ahol a kéziratok és ősnymtatványok külön elhelyezést nyertek. A sok láncos fóliáns (*libri catenati*) között találunk itt emlékeket már a könyvnyomtatás első évtizedeiből. Ilyen pl. Aquinói Tamásnak egyik munkája (*D. Thomae Aquinatis Secunda Secundae Summae Theologiae*. Moguntiae per Petrum Schoiffer) 1467-ből; Cajus Plinius Secundus „*Historia Naturalis*”-a, Joannes Spirának, a velencei nyomdásznak mintaszerűen szép munkája 1469-ből; a Rómában, valószínűleg Schwenheim és Pannartz műhelyében készült Apuleius Lucius Madaurensis *Opera* c. igen ritka ősnymtatvány 1469-ből (Hain 1314). Nagyon sok első kiadást is őrzött meg számunkra Batthyány gyűjteménye. Ilyen pl. Aulus Gellius: *Noctes Atticae*. Roma. c. műve 1462-ből (Hain 13.087); Titus Livius Patavinus: *Historiae romanae decades*. Róma, Schwenheim és Pannartz 1469 (Hain 10.1128); Cicero, M. T.: *Rhetoricorum veterum liber*. Velence, Nic. Jenson 1470. (Hain 5057); Josephi Flavii *Opera*. Latine. Augsburg 1470. (Hain 9451) és a Túróczi krónika egy brünni kiadása 1488-ból (Hain 15.517), hogy csak egypár fontosat említsünk. Bibliagyűjteményével is páratlanul áll a magyarországi könyvtárak között: 600 különféle Biblia-kiadást találunk a gyulafehérvári Batthyáneumban, köztük egy Szászvároson

nyomtatott román bibliafordítást 1582-ből. Egészben véve természetesen itt is több a latin, francia és német nyelvű munka, mint a magyar. De a ragyogó és ritka külföldi kiadások mellett Batthyány Ignác „nem vetette meg a szegény külsejű magyar könyveket sem.” Nem csak régi magyarországi nyomtatványokat, első kiadásokat, de a XVIII. századi magyar szerzők főleg tudományos munkáit is nagy számban találhatjuk könyvgyűjteményében. Elmondhatjuk, hogy XVIII. századi nagy nevű főpapjaink közül gr. Batthyány Ignác gyűjtötte a legtöbb magyar irodalmi ritkaságot. Tekintettel arra, hogy a gyulafehérvári könyvtár az alapító halála után aránylag igen kis mértékben gyarapodott, mai állapotában, könyvállományának igen ritka kincseivel hű képét adja egy XVIII. századi bibliofil szinte szenvedélyes gyűjtőbuzgalmának.

Valóban nehéz a három püspöki könyvtár közül bármelyiknek is elsőbbséget adni. Akár a pécsi egyetem könyvtárában, akár az egri líceum impozáns barokk épületében, akár a gyulafehérvári régi trinitárius zárda restaurált épületében elhelyezett könyvtárakra, ragyogó kötésekre, freskókra, egy letűnt gazdag kor pazar pompájára gondolunk, mindenképpen úgy érezzük: ezek a leghívebb és legjellegzetesebb képviselői a XVIII. századi magyar barokk teremkönyvtáraknak.

A gyulafehérvári, az egri és a pécsi püspöki könyvtár nemcsak anyaguk értékére a legelső, hanem terjedelemre nézve is a legnagyobbak valamennyi között. De többé-kevésbé igen jelentős gyűjteményekkel rendelkeznek a többi püspöki székhelyek is. Veszprém különösen két kiváló püspökének, Padányi Bíró Mártonnak és Nagymányai Koller Ignácnak köszönheti XVIII. századi felépülését: míg az előbbi Sümegen építtet a könyvtár számára impozáns termet, az utóbbi a gyönyörű barokk stílusban épült veszprémi püspöki palotában helyezi el könyvgyűjteményét; Kalocsán Patachich Ádám érsek egyesíti a káptalan könyvtárát saját könyveivel, ekképpen gazdagítva a nagyhirű érseki gyűjteményt; Besztercebányán Zerdahelyi Gábor gyűjt valóságos kis múzeumot; Nyitrán Erdődy László Ádám alapít püspöki könyvtárat; Zágrábban Verhovác püspök gyűjti különös előszeretettel a felvilágosodás szabad szellemű műveit. De a többi püspöki székhelyen is mindenütt volt könyvtár, csak XVIII. századi gyarapodásuk és gyűjtőik egyénisége nem oly jelentős, ezért rövid dolgozatunkban nem térünk ki rájuk részletesen. A szombathelyi püspöki könyvtár fő gyarapítójáról, gróf Herzan Ferencről ellenben külön akarunk szólni, úgyszintén a váci püspök, gróf Migazzi Kristóf gyűjteményéről. E két idegen származású főpap igen érdekes alakja a XVIII. századi magyar könyvtártörténetnek. Külön hely illeti meg végül a főpapi könyvtárak felsorolásában az esztergomi érsekség könyvtárát. Ez az igen régi eredetű könyvgyűjtemény a XVIII. században nagy mértékben gyarapodott a könyvkultúráért sokat munkálkodó gróf Batthyány József hercegrímás jelentős adománya által.

Veszprém a XVIII. század elején igen szomorú képet mutatott, a különféle háborúk alaposan rajta hagyták pusztításuk nyomait. Mint annyi más város, Veszprém is várt az építtető püspökre s ez meg is érkezett Padányi Bíró Márton személyében. Padányi Bíró Márton korának egyik legérdekesebb egyénisége. Határozott, erőteljes jellem, tetteinek véghezvitelében, akaratának érvényesítésében semmitől sem riad vissza. Megvan benne a barokk szellem nagyvonalúsága s bizonyos mértékig szertelensége is. Élete pályája igen viharos, sok per, sok ellenségeskedés fűződik nevéhez, de az elért eredmények elfeledtetik velünk sokszor erőszakosnak tetsző intézkedéseit. Ő a XVIII. századi katolikus restauráció legbuzgóbb és legelszántabb harcosa, Mária Teréziának egyik leghívebb hódolója, fő célja, hogy a katolicizmust minden eszközzel diadalra vigye. Nagy műveltségű, nagy tudású ember, maga is író, de úgy gondoljuk, nem annyira a könyvek iránt érzett különös szeretetből, mint inkább a nagy hatalmú főpap rangjának és tekintélyének méltó hangsúlyozására díszíti sümegi püspöki rezidenciáját ragyogó pompájú barokk teremkönyvtárral. 1757-ben jelentést küld Rómába

egyházmegyéjében kifejtett működéséről. Itt többek között azt írja: „Süemghini Episcopium, seu Residentia Episcopalis, ... eo splendore et magnificentia ... exstructa est ... ut ... inter Residentias Episcopales in Hungaria vix sit secunda... Ac coniunctim in contiguitate illius ornatissima Bibliotheca exquisitissimis variis libris per me comparatis referta...” Utóda, a művészetek lelkes pártfogója, Nagymányai Koller Ignác viszont a veszprémi püspöki palota fényét emeli értékes könyvgyűjteményével.

Patachich Ádám (1717-1784) korának szintén igen kiváló püspöke, nagy műveltségű, tudós s egyszersmind költői hajlamú egyéniség. Tanulmányait ő is részben külföldön végezte, a római S. Apollinare kollégium nemesítő hatása rajta is megérzik. Két helyen is alapít könyvtárat. Előbb mint nagyváradi püspök munkálkodik egyházmegyéje kulturális felépítésén és értékes, 15.000 kötetes könyvtárat alapít. Később Kalocsára kerül, mint érsek, egyesíti saját gyűjteményét a székesegyház és a káptalan könyveivel s ezzel megveti a híres kalocsai főegyházi könyvtár alapját 1784-ben. A kalocsai érseki palotában levő „Bibliotheca Patachichiana”, melyet Maulpertsch festette medalionok díszítenek, szintén egyik szép példája XVIII. századi főpapi könyvtáraink pompájának. E gyűjtemény kéziratait Kovachich M. György sorolja fel 1810-12-i Repertoriumában. 280 drb. főleg latin s mellettük magyar, német, horvát, olasz és francia nyelvű kézirat között egypár igen érdekes munka van. Ilyen pl. a „Collectio 60 documentorum ad motos Bochkayanos” c. okmánygyűjtemény. Nem lehet pontosan megállapítani, mi származik a régibb gyűjteményekből és mi Patachich munkásságának a gyümölcse, de minthogy a középkori anyag igen kevés, a tekintélyes eredményt itt is elsősorban a XVIII. századi gyűjtés javára kell írunk. Legrégibb kézírata a XIII. századból való, igen értékes két szép Bibliája a XIV. századból, az egyik egy régibb kéziratnak IX. Lajos francia király idejében készült másolata. A XVIII. századi kéziratok között találjuk Bethlen Miklós önéletrajzát (B. M. Élete magától igazán iratott, kit az Isten tud. Ab A. 1642-1710), Zrínyi Miklós Török Áfiumát (Ne bánts(d)! Symbolum Ill. D. C. Nic. Zrini: Nemo me impune lacessit. Excusum A. 1705), melyek a magyar nyelvű irodalom szempontjából igen nevezeteseek, és a középkori német költeményeket tartalmazó, úgynevezett Kalocsai kódexet. Patachich költői hajlamait árulja el a „Poesies Françoises recueilles de divers Auteurs 1748” c. kézirat és egy másik: *Analecta Poetica Esc. Ill. ac. RR. D. Adami e Liberis Baronibus Patachich de Zajedza*, a könyvgyűjtő püspök költői munkáinak gyűjteménye. Nagyszámú egyháztörténeti jogtudományi, teológiai, kánonjogi és természettudományi könyvei között, melyek általában jellemzők egy XIII. századi könyvgyűjteményre, igen sok szép ösnyomtatvány is van; így pl. Cicero: *De Oratore libri III.* c. munkájának 1470-ből származó velencei kiadása (M. T. Cicero: *De oratore libri III.* Velence, Christophorus Valdarfer, 1470. Hain 5100), de szép számmal vannak hungaricák is, melyek között a legbecsesebb a Pesti Gábor-féle *Nomenclatura sex linguarum* (Bécs, 1538) egyetlen ép példánya (RMK. I. 9.)

A besztercebányai püspökség bars-szentkereszti könyvtára Zerdahelyi Gábor gyűjtő buzgalmát hirdeti. A püspöki palota kicsiben egy egész múzeum, könyvtárral, régiség-, kép-, műipargyűjteménnyel. Zerdahelyi nemcsak könyveket, hanem egyéb muzeális értékeket is gyűjtött, könyvtárában igen nagy gondot fordítva a ritkaságok, szép kiadások megszerzésére. 6.000 kötetel alapította meg e püspöki könyvtárat, de ez az aránylag kisebb terjedelmű gyűjtemény is fontos számunkra egyháztörténeti, történeti, jogi és irodalomtörténeti szempontból. Kéziratgyűjteményében (körülbelül 200 kötet) megtaláljuk Zerdahelyinek 50 kötetre menő dolgozatait, köztük levelezését, Gyöngyösi István: „Az Csalárd Cupido” c. munkáját, Veresmarti Mihály Megtérésének históriáját eredeti kéziratban; Rákóczi Manifestumát (*Manifestum Princ. Franc. Rákóczy Recrudescunt d. 6. Jun. 1703.*) stb. Bár az ő alapítása a XIX. század elejére esik, könyvgyűjtésének jellegénél fogva bátran a XVIII. századi könyvgyűjtők közé sorolhatjuk.

A nyitrai püspökség könyvtára igen régi időkre nyúlik vissza. Sok viszontagság és pusztulás után Bornemisza Pál erdélyi püspök, a nyitrai püspökség adminisztrátora idején 1552-ben könyvbejegyzések újra azt bizonyítják, hogy mind a székesegyháznak, mind a káptalannak volt könyvtára. (Ekkor ajándékozhatta Bornemisza a könyvtárban található gyönyörű, 1480-ból való ősnymtatványt, egy veronai missalét.) Ez azonban nagyrészt ismét martalékául esett Rhédey Ferenc és Bethlen Gábor csapatai, majd később a török hadak dúlásának. Sokat szenvedett a székesegyház a Rákóczi-felkelés idején is. Itt is egy XVIII. századi püspökre várt tehát az újjáépítés feladata. Gróf Erdődy László Ádám (1706-36) személyében valóban kiváló püspök került az egyházmegye élére. Húsz esztendei áldásos működése során helyreállította a székesegyházat és a püspöki palotát; összegyűjtötte az előző időkben megmaradt kevés könyvet, saját értékes gyűjteményével gyarapítva püspöki könyvtárat létesített belőle s azt a templom előcsarnoka fölötti második emeleten két tágas és világos, csinos állványokkal ellátott teremben helyezte el. De az alapításon túl is gondja volt a könyvtár fejlesztésére: elrendelte, hogy a kanonokok könyvei haláluk után a püspöki könyvtárba kerüljenek. Erdődy is azok közé a tehetséges, nagyműveltségű főpapjaink közé tartozott, akik Rómában végezvén tanulmányaikat, magukkal hozták onnan a tudományok és művészetek pártolásának vágyát s hazatérve buzgón hozzáálltak egyházmegyéjük műveltségi színvonalának emeléséhez. Sajnos, mint igen sok XVIII. századi értéke gyűjteményünk, a nyitrai püspöki könyvtár is visszafejlődik az alapító püspök halála után, kellő támogatás híján. Csak a XIX. század vége felé, 1879-ben hozatta le Roskoványi Ágoston püspök a várdombról az idő viszontagságainak meglehetősen kitért régi könyvtárat s alapította meg - egyesítve vele saját nagy értékű, körülbelül 18.000 kötetes gyűjteményét - a székesegyházi könyvtárat. Számos körülmény játszik tehát közre abban, hogy Erdődy gyűjtéséről nincs teljesen világos képünk. Részletesen ismerjük ugyan a könyvtár fontosabb kéziratait, ősnymtatványait, de csak igen kevésről állapítható meg, hogy Erdődy tulajdona vagy szerzeménye volt-e vagy sem. Valószínű, hogy a most is főleg egyházi jellegű könyvtárban a XVIII. században is a vallásos művek voltak legnagyobb számban. Erre mutat az is, hogy Erdődy a könyvtárat a papok használatára szánta s hogy a XIX. század végéig nem is jutott a könyvekhez senki más. Az említett Missalén kívül érdekessége a könyvtárnak Heltai Gáspár Bibliájának 4. része, Kolozsvár, 1552 (RMK. I. 28.), Pázmány Péter Prédikációi, Pozsony 1635 (RMK. I. 663.) stb. Becses ősnymtatványok is szerepelnek gyűjteményében, így pl. egy mantuai ősnymtatvány 1479-ből (Eusebii Historia ecclesiastica ex versione Ruffini. Mantuae), továbbá Temesvári Pelbárt munkái. A kéziratok közt sok az iskolai könyv, amelyeket Erdődy valószínűleg még Rómában használt. Számos kancelláriai ügyirat, levél és kérvénymásolat őrizi Erdődy kancellári méltóságának emlékét.

Igen érdekes alakja a magyarországi könyvtártörténetnek gróf Herzan Ferenc (1734-1804), aki a szombathelyi püspöki könyvtárat gazdagította nagy értékű gyűjteményével. Ragyogó karrier után, nem kis megalkuvással s látható elkedvetlenedéssel nyugodott bele abba, hogy e nem túlságosan gazdag s nem is az elsők közt helyet foglaló püspöki széket nyerte el. Nem is volt sokáig (1800-1804) szombathelyen, mégis előkelő helyet biztosított számára a magyarországi könyvtártörténetben az, hogy római tartózkodása idején összegyűjtött nagy értékű könyveivel a püspöki könyvtár alapját vetette meg. Ez az idegen származású főpap a XVIII. századi nagy bibliofilek közé tartozott, gyönyörű, gazdagon aranyozott kötésekben pompázó sok könyve ma is legfőbb díszje a szombathelyi püspöki palotának. Herzan széles látókörű nagyúr volt, előkelő polihisztor, igen jellemző alakja a XVIII. századi könyvgyűjtőknek. A könyvekben található bejegyzései mutatják, mekkora szakértelemmel s mily gondnal végezte a könyvgyűjtés nemes, de sok tudást, sok fáradságot és hozzáértést igénylő munkáját. Alfordi: *Fides regia Britannica c. művébe pl. ezt írta be: „Liber inter rarissimos rarior et in maximis bibliothecis desideratissimus.”* A nagy műveltségű főpap eleinte főleg hittudományi, továbbá történeti műveket gyűjtött, de a XVIII. század közepétől kezdve jelentős hely jut könyvtárában

a bölcséleti és társadalomtudományi, majd a század vége felé a politikai vonatkozású könyveknek is. A régibb idők könyvészeti ritkaságai és szép kiadásai mellett ekkor kapnak helyet könyvtárában a „siècle de la lumière” jellemző francia szellemi termékei. Ilyenek pl. Rousseau Émile-je és Discours-ja (... sur l'origine et les fondaménts de l'inégalité parmi les hommes), Diderot és D'Alembert Encyclopédie-je, Montesquieu Esprit des lois-ja, Bayle Dictionnaire-je, Voltaire Précis du siècle de Louis XV.-je stb. A magyar forradalmi irodalmat képviseli Martinovics Ignác „Testament politique” (Viennae, 1791) c. műve. Jelentékeny hely jut továbbá Herzan könyvtárában a janzenista irodalomnak is. Megvan a többi között Arnould-nak De la fréquente communion stb. és La tradition de l'Église stb. c. munkája, Lancelot híres port-royali nyelvtanának első kiadása, Nicole Préviges légitimes stb. c. műve, szintén első kiadásban, Duguet több munkája első kiadásban, hogy csak a legfontosabbakat említsük. Legrégibb kézírata a könyvtárnak az Expositio regulae S. Augustini stb. 1420-ból. A kéziratok között mint érdekesség szerepelnek Napóleon egy levele és a híres „nyaklánc”-perre vonatkozó iratok. Az ősnymtatványok közül megemlíthetjük a Francisci de Platea: Opus restitutionum, Velence, 1472. c. könyvet és a konstanzi zsinat történetét tartalmazó Concilium zu Costnitz, Augsburg, 1483. c. kötetet. Ugyancsak a XV. századból származik a könyvtár egyik igen becses darabja, a Breviarium secundum... stb. Nem tudjuk, hogyan került a könyvtárba egy régi nyomtatvány 1514-ből: Agenda Pataviensia, mely Oláh Miklósé volt a benne található bejegyzés szerint. Magyar irodalmi szempontból meg kell említenünk Telegdi Miklósnak Az Evangeliomoknak ... magyarázattjai I. rész. 1577. Bécs c. művét, Pray Annaleseit, Istvánffy Historiarum libri 34. c. munkáját 1622-ből, Werbőczy Tripartitumát. Ez utóbbiak minden XVIII. századi könyvtárban megtalálhatók. Herzan gyűjteménye ilyenformán jellemző keresztmetszetét adja szinte az egész század szellemi érdeklődésének.

A váci püspökség élére, a XVIII. század közepén, szintén idegen származású püspök került gróf Migazzi Kristóf (1714-1803, püspök 1756-1785) személyében. Mint Mária Terézia kedvence, bécsi érseksége mellett azért kapta a váci püspökséget, hogy az érsekség szerény jövedelmét a püspökségével növelje. Migazzi azonban a váci jövedelmeket kizárólag Vác felvirágoztatására fordította. Építtetett, díszíttetett, ahol csak tehette. Midőn II. József 1785-ben megfosztotta váci püspökségétől, kénytelen volt sok gonddal, fáradsággal összegyűjtött könyvtárát eladni gr. Batthyány Ignácnak. Őt is jellemzi a kor pompaszeretete s műgyűjtő szenvedélye. A gyulafehérvári Batthyáneumban még ma is első pillantásra kitűnnek Migazzi vörös bőrbe kötött, súlyos aranyozású, tipikus bécsi kötésű könyvei. Úgy látszik, értékes könyvgyűjteményének egyes darabjai elkallódhattak; csak így tudjuk megmagyarázni azt, hogy a legutóbbi Ernst-aukción egy Migazzi Kristóf gróf könyvtárából származó mű került árverésre.

Hazánk egyik legnagyobb büszkesége az esztergomi főszékesegyház könyvtára. Eredete visszanyúlik a legrégebbi időkbe, a magyar kultúra első korszakaiba, a XIII-XIV. századba s éppen ez az évszázadokon át végzett gyűjtés adja meg óriási becsét. E nagy terjedelmű könyvgyűjtemény tudatos, tervszerű megalapozása egyik részről Forgách Ferenc érsek nevéhez fűződik. A magyarországi ellenreformációnak ez a legelső képviselője nagyszombatban házat vásárolt a főszékesegyházi könyvtár számára, ebben nyomdát is állít fel és egyesíti saját könyveit a káptalan állományával. Ez a nagyszombati primási-káptalani könyvtár azután tovább gyarapodik Pázmány, Lippay, Szelepcsényi érsekek gyűjteményeivel. Így kerül bele a Fuggerek értékes könyvállománya is 1681 kötettel, melyet Lippay vásárolt meg. Az érsekség Pozsonyba való átköltözése után, Barkóczy idejében itt külön könyvtár alakul, melyet különösen Batthyány József gróf bíbornok-érsek gyarapít. Ez a két régi könyvtár, a nagyszombati és a pozsonyi, a XIX. század folyamán Esztergomba kerül, egyesül az itt 1820-ban alakult főkáptalani könyvtárral és 1835-ben elhelyezést nyer mai épületében. Bár, mint

legrégibb gyűjtemény, leginkább a nagyszombati rész tartalmaz megbecsülhetetlen értékeket, XVIII. századi könyvtárügyünk szempontjából minket itt elsősorban a Pozsonyban fejlődő primási könyvtár érdekel. Ez is egy XVIII. századi nagy nevű főpapnak, a tudományokat, művészeteket buzgón pártoló gr. Batthyány Józsefnek köszönheti legnagyobb kincseit. Hogy ő mennyire tudatosan munkálkodott a magyarországi könyvkultúra fejlesztésén, igen érdekesen jellemzi a Mindenes Gyűjtemény két híradása 1789-ből. Az egyik így szól: „... írják, hogy az Érsek, Hertzeg Batthyány a' maga Könyvtárjában található némelly ritka Magyar Kézírásokat maga költségén fog ki-botsátani.” A másik hír, valamivel később: „... most már örömmel említhetjük azt is, hogy ez a' Hazánknak egyik Oszlopa, ez a' kedves Méltóság minden Hazánknak illető Könyveket, nevezetesen pedig a' mostanában ki-botsátott munkákat nagy szorgalmatossággal s költséggel szerezteti-bé”. Batthyány semmi költséget nem kímélt, hogy könyvgyűjteményét minél több értékes művel gazdagítsa s különös érdeklődéssel fordult a Magyarországot illető politikai, genealogiai s történeti munkák felé. Bár e pozsonyi könyvtárból 1809-ben a franciák ostroma alatt több száz kötet eltűnt, a megmaradt rész még így is nagy értéket jelent számunkra, s a „Biblioth. Domus Poson. A. Eppalis” feliratú, Batthyány címerrel ellátott könyvek ma is hirdetik e kiváló főpapunk tudományszeretetét. Könyvtára kincseit már saját korában is értékelték s annyira közismert volt könyvgyűjtő és könyvtárfejlesztő hajlamáról, hogy Pray György egy ízben, 1781 körül, hozzá folyamodott egy nyilvános tudományos közkönyvtár felállítása tárgyában. „Magasságod - írta - magának és fennkölt családjának halhatatlan nevet fog szerezni az országban és a külső nemzeteknél, ha Pozsonyban közkönyvtárat méltóztatik föllállítani ... Bibl. Archiepiscopalis-Batthyániana néven, hogy Magyarországon is elterjedjen az a közmondás: Hungaris ad scientiam non tam desunt Universitates, quam Bibliothecae publicae.”

Az esztergomi főszékesegyházi könyvtár őrizte meg számunkra többek között mint magyar nyelvemlékeket a Jordánszky kódexet, az Érdy kódex után legterjedelmesebb régi magyar kéziratunkat 1516-ból, ill. 1519-ből, a Nagyszombati kódexet, melyet 1512-ben másoltak. Itt őrzik a Bakócz-féle gradualét, a legdíszesebb magyar szertartásos könyvek egyikét, továbbá Mátészalkai Zalka László, a mohácsi csatában elesett esztergomi érsek iskolai kézikönyvének kéziratát 1489-90-ből, s a gyönyörű Esztergomi Missalét a XV. századból. Igen érdekes papír kézirat „Jacobi Sareptonis et aliorum opera”, mely a bejegyzés szerint a budai királyi könyvtárból került előbb Stepp Márton komáromi polgár birtokába 1615-ben, majd Ruber Pál sági préposthoz. Ugyancsak a budai könyvtárból származik T. Livius De bello punico c. művének kézírata. Egyetlen Corvin-kötete a Raynerius de Pisis Anterior pars Pantheologiae c. ösnyomtatvány 1477-ből. Másik igen becses ösnyomtatványa egy Biblia pauperum a XV. századból és egy 1459-ből való incunabulum: Rationale divinorum Officiorum Guilhelmi Durandi Minatensis Episcopi. Kétségtelenül XVIII. századi gyűjtés eredménye a Dobai Székely Sámuel-től vásárolt Evangéliumok az évnek főbb ünnepeire a XV. Századból és Batthyány József rendkívül nagy értékű kéziratgyűjteménye, amelyben többek között Bél Mátyás kézíratainak kiadatlan része is van. Hogy e könyvtár különösen kéziratokban milyen gazdag volt, abból látható, hogy midőn Kovachich M. György a XIX. század elején összeírta hazai könyvtáraink becses kéziratanyagát, az esztergomiból 338 kötetet írt ki. (Repertorium manuseriptorum et Monumentorum diplomaticorum in expeditione diplomatico litteraria conscriptum Anno 1810, 1811, 1812.) E kéziratok, tekintettel arra, hogy a középkoriak a török idők alatt jórészt elpusztultak, csaknem teljes egészükben újkori századoknak, főleg a XVIII.-nak gyűjtő munkásságát és eredményét hirdetik.

A többi főpapi könyvtárak közül megemlíthetjük gr. Csáky Imre bíbornok gyűjteményét a XVIII. század legelejéről. A fényes karriert megfutott főpap magyarbéli kastélyában a könyvek is hozzájárultak ennek a tipikus barokk pompával ékeskedő rezidenciának méltó fényéhez.

Verhovác z ágrábi püspök is igen érdekes alakja a magyarországi könyvtártörténetnek. Különösen a felvilágosodás irodalmának gazdag gyűjteményével vonja magára a figyelmet, s kitűnő példa főpapjaink szellemi rugalmasságára, arra, hogy nagy műveltségű egyházi férfiak a barokk ideál letűnte után, a felvilágosodás egyházellenes szellemi áramlatában is lépést tudtak tartani az európai kultúra fejlődésével.

Miután így megkíséreltük röviden jellemezni XVIII. századi katolikus főpapjaink könyvgyűjtő tevékenységét, annak rugóit és eredményeit, még arra a kérdésre kell általánosságban feleletet adnunk: milyen könyveket gyűjtöttek, a szellemi élet melyik területe vonzotta őket leginkább? Természetes dolog, hogy a püspöki könyvtárakban majdnem kivétel nélkül a teológiai művek foglalják el a legelső helyet. Megokolja ezt a könyvtárak egyházi jellege, de érthetővé teszi egyszersmind a barokk kor vallásos szelleme, egyházi tekintélykultúrája is. Ha végigtekintünk főpapjaink XVIII. századi könyvtárának anyagán, hű képét kapjuk a kor vallásos érdeklődésének, egyházi mozgalmainak és viszályainak. Képviselve van bennük a század minden jelentősebb teológiai iránya, janzenizmus, febronianizmus és jozefinizmus egyaránt; biblia-gyűjtemények, a legrégibb egyházatyák művei, a különféle aszketikus, exegetikus írárok s a hitvitázó irodalom termékei mellett igen nagyszámban találjuk a XVIII. században elterjedt teológiai irányzatok képviselőit. Különösen fontos volna egykorú könyvtáraink anyaga alapján a janzenizmus hazai hatását lemérni. Ez a teológiai-vallásos irány igen nagy erőre kapott a XVIII. század folyamán, jóformán egész Európában elterjedt s pro és contra óriási könyv-termelést váltott ki. Nagy számban voltak hívei Magyarországon is. Zolnai Béla kutatásaiból tudjuk, milyen fontos hely jutott a janzenista könyveknek II. Rákóczi Ferenc rodostói könyvtárában; a bujdosó fejedelem még grosbois-i magányában szívta magába a janzenisták tanításait. De a híres pécsi, egri, szombathelyi püspöki könyvtárban is igen nagy számban található Jansenius-nak és követőinek: Arnauld-nak, Nicole-nak stb. művei. Ebből azonban még nem következik szükségképen az, hogy püspökeink janzenisták voltak. Könyvszerető főpapjaink valószínűleg külföldi tanulmányaik során és külföldi barátaikkal folytatott levelezésük révén ismerkedtek meg a janzenista elvekkel s a körülöttük folyó vitákkal. A janzenizmus hatása talán inkább csak a jezsuiták ellen elfoglalt álláspontban nyilvánult meg nálunk; emellett szilárd hívei maradtak a pápának, s nem hódoltak be a II. József által kifejlesztett jozefinizmusnak sem.

Világosan mutatja ezt a pécsi püspök tudós könyvtárosának, Koller Józsefnek szerepe. Koller a római dominikánusoknak lett híve s igyekszik azok könyveit megszerezni a pécsi püspöki könyvtár számára, hogy Magyarországon terjessze felfogásukat. Ha meggondoljuk, hogy főpapjaink közül hányan tanultak a római Collegium Germanicum et Hungaricum-ban, mint Koller, meg kell állapítanunk, hogy ezek a főpapok általában nem voltak a pápaellenes janzenizmusnak, sem pedig a jozefinizmusnak hívei. Nálunk ezt az irányzatot sokkal erőteljesebben az egyéb egyházi, plébániai könyvtárak képviselték. A II. József által irányított nagyszombati püspöki papnevelőben igen nyomatékosan propagálták az ilyen szellemű iratokat. Mindenesetre főpapjaink könyvtárai is mutatják, hogy alaposan foglalkoztatták őket ezek az egész Európán szétterjedő eszmeáramlatok s nemcsak műveltségük, hanem könyvtáruk is a kor színvonalán állott.

Azonban nemcsak a vallásos s ezen belül a janzenista művek megléte mutatja a főpapi könyvtárak európai színvonalát. Bár a főpapi könyvgyűjtésnek a barokk a klasszikus ideje, nem hiányoznak könyvtárukból a felvilágosodás jellemző termékei sem. Természetesen ez megint nem jelenti egyúttal azt, mintha általában felvilágosult szelleműek lettek volna. Olasz hatás alatt legegyszerűbben Klimónál jelentkezik a felvilágosodást ellenző szellem. S míg egyrészt a zágrábi püspök könyvtárában megtaláljuk a legforradalmibb és szabadkőműves

munkákat, addig Klimó és könyvtárosa, Koller, ha nem is tudták megállapítani a felvilágosodás eszméinek terjedését, legalább meglassították útját.

A túlnyomó számú teológiai és vallásos könyv mellett jogi könyvek és legjelentősebb mértékben történelmi művek alkotják a püspöki könyvtárak anyagát. A XVIII. század ragyogó korszaka a források kritikáján és összegyűjtésén alapuló magyar történetírásnak s ez a hatalmas föllendülés jórészt művelt katolikus egyházi férfiak műve. Püspökeink közül nem egy bőkezű mecénása volt történészeinknek. A már sokat említett Klimó püspök költségén jelent meg pl. Szilágyi István *De statu ecclesiae Pannonicae* c. munkája; Koller Józsefet is ő buzdítja a pécsi püspökség történetének megírására, de Gelasius Dobner prágai történetíró is neki ajánlja *Monumenta Historica Boemiae*, 1768. c. munkájának II. kötetét, ezzel hálálva meg a nyújtott anyagi segítséget. Klimó könyvtára az egykorú vélemények szerint történeti munkákban való gazdagságával versenytárs nélkül állt a magyarországi könyvtárak között.

De nem hiányzott a püspöki könyvtárakban a kor enciklopédikus érdeklődésének megfelelően a természettudományok, különösen a csillagászat, matematika, továbbá a földrajz gazdag könyvtermése sem.

A magyar nyelvű irodalom szempontjából első pillantásra nem látszanak elsőrendű fontosságúnak a XVIII. századi püspöki könyvtárak. A nagyszámú latin, francia, német, sőt igen sok olasz könyv mellett aránylag a legkevesebb a magyar nyelvű nyomtatvány. De ezen nem csodálkozhatunk, ha meggondoljuk, hogy ebben a században a magyar szerzők is jobbra latinul írták nagy hírű tudományos munkáikat. Nem vádolhatjuk hazafiatlansággal főpapjainkat, mert ezek a latin nyelvű magyarországi tudományos művek minden püspöki gyűjteményben megtalálhatók. Így, hogy csak néhány jellemző példát említsünk: Pray *Analesei*, Bél *Notitiája*, Wallaszky *Conspectusa*, Istvánffy *Chronicája*, Werbőczy *Decretuma* stb. A magyar nyelvű szépirodalom hiánya viszont azzal magyarázható, hogy főpapi könyvtárakról lévén szó, bennük a szórakoztató irodalom termékei természetesen nem játszhatnak nagy szerepet. A magyar nyelvű szépirodalom egyébként is igen sovány a XVIII. században s nem képviselhetett igazi értéket szigorú mértékkel mérő püspökeink szemében. Ha azonban a sok ritkaságra, gyönyörű középkori kódexekre, nyelvemlékekre, a Régi Magyar Könyvtár unikumaira gondolunk, elmondhatjuk, hogy e főpapi gyűjtemények nélkül hazai könyvtárügyünk s különösen annak XVIII. századi képe nagy értékekkel, féltve őrzött kincsekkel, alapvető jellemvonásokkal volna szegényebb.

III. Főúri könyvtárak

A nyugati államokban a XVII. és XVIII. század folyamán „az isteni kegyelemre visszavezetett örökös uralkodói hatalom mindenhatóságát és korlátlanságát hirdető abszolút fejedelmek karolják fel a tudomány és művészet ügyét.” Ők adnak ösztönzést az európai nemzetek modern kultúrfejlődésének; műértő gonddal, anyai áldozatot nem sajnálva, udvari gyűjteményeket teremtenek meg s fejlesztenek ki és ezek lesznek azután alapjává a nemzeti művelődési intézményeknek. Nehéz lenne még csak felsorolni is, mit tettek Európa uralkodói és fejedelmei közintézmények megalapozásával országuk, népük művelődésének, s vele könyvkultúrájának emelésére; elég, ha megemlítjük, hogy pl. a világ egyik legnagyobb közkönyvtára, a párizsi Bibliothèque Nationale a Lajosok magánkönyvtárából jött létre.

Nálunk a politikai viszonyok szerencsétlen fordulata folytán az újkor századaiban nem alakulhatott ki nemzeti jellegű abszolút monarchia. Habsburg-uralkodóink állandóan külföldön tartózkodtak, Magyarországon nem tartottak udvart. Ezzel a magyar fejlődésből, hazai földön a legjelentősebb, központi tényező maradt ki, az, amely nyugaton a könyvtárügy terén is a legerősebb anyagi és szellemi ösztönzéseket adta. XVIII. századi uralkodóink, III. Károly, Mária Terézia, II. József sokat tettek ugyan Magyarország műveltségi viszonyainak fejlesztésére, de mindez csak távoli gondoskodás maradt, nélkülözve a közvetlen, benső kapcsolat életteljességét és azt a melegséget, mely az azonos nemzetiség tudatából fakad. Tartománynak, provinciának tekintették a török alól felszabadult magyar földet, ahol pedig csak közvetlen, megértő fejedelmi gondoskodás tehetne volna jóvá a középkor-végi és újkor-eleji fejlett kultúra másfélszázados pusztulását, sőt megsemmisülését. Nem ismerték fel az ország sajátos kultúregyéniségét, s annál kevésbé törődtek ennek méltó ápolásával. Magyarországon a koronás királyok távollétében hosszú időn át nem alakulhatott ki természetes, irányadó szellemi központ, mely sajátos, nemzeti kultúra fényét hinthette volna szét szerte az országban. Nem volt királyi rezidencia, mely maga köré gyűjtve a magyar szellemiség legjava képviselőit, anyagiakkal és nemzeti jellegű kultúrintézményekkel a többi között könyvtárral táplálta volna erőfeszítésüket. A magyarságnak, ha nem akart teljesen elmaradni a nyugati kultúrnépek versenyében, felsőbb rétegeinek közvetítésével, ezek apró, elszórt vidéki fényforrásain keresztül idegen művelődési középpont sugárzását kellett magába szívnia. Ez a középpont a Habsburgok rezidenciája, Bécs, a ragyogó „császárváros”. Itt éltek fel, ennek művelődési intézményeire fordítják az uralkodók többek között Magyarországból befolyó jövedelmeiket is; s az ide tóduló magyar főurak itt elköltött vagyona megint csak Bécs gazdagságát és kultúráját emeli. Minden, ami az uralkodók személyes gondoskodásának az eredménye, a császárvárost gyarapítja; azt építgetik, szépítik, gazdagítják, hogy méltó fényben hirdesse a Habsburg-ház hatalmát és Ausztria kultúrájának dicsőségét.

A nemzeti szellemű magyar művelődés ügye idegen volt ettől a műveltségtől, rá csak közvetve s akaratlan hatott. Más részről, magyar részről kellett megszületnie annak a törekvésnek, hogy sokat hangoztatott „elmaradottságunkból” kiemelkedve, végre meginduljon nemzetünk szellemi fellendülése. Bár az úgynevezett „felújulás” csak a század vége felé következik be, ennek megalapozása az előző évtizedekre esik s főpapjaink mellett elsősorban főuraink érdeme. Ők azok, akik a fényes császárváros vonzókörébe kerülve, ennek termékeny levegőjében magukba szívják a nyugati művelődés eszméit, s hazatérve, átültetik azt a hazai talajba. Ahol másfél századon át csatazaj és pusztulás uralkodott mindenfelé, most, a XVIII. században egyre-másra épülnek, szinte a földből bújnak elő a főúri paloták. A püspöki rezidenciák mellett ezekben a hercegi, grófi kastélyokban bontakozik ki a barokk kultúra minden fénye és pompája s válik sajátosan magyar színezetűvé. Bennük halmozódnak fel azok

a kincsek, melyek azután később kifejlődő kultúrintézményeinknek válnak alapjává. A díszes barokk teremkönyvtár világi arisztokratáink palotáinak is elmaradhatatlan velejárója a XVIII. század első felében. De főúri könyvtáraink ezenfelül mintegy kiegészítői is a püspöki rezidenciák gyűjteményeinek. Míg a század első, nagyobbik felében még csak a főpapi könyvtárak mellett jutnak szerephez, a 60-as évektől már mindenekfelett való gyűjtőhelyei a felvilágosodás szellemi termékeinek. Így válik általuk teljessé a magyarországi könyvtártörténet XVIII. századi képe. A főpapi könyvtárak elsősorban a század egyik arculatának barokk jegyeit viselik magukon s az egyházi tekintélytiszteletnek megfelelő könyvanyagot gyűjtik. Főúri kastélyainkban viszont a francia felvilágosodás évtizedeken át özönlő termékei adják meg a bennük alakult könyvtárak sajátos jellegét. A barokk életideál átalakul rokokó eszménnyé, amely a maga könnyedebb s szabadabb szellemével „a francia felvilágosodásnak valóságos kis gócpontjait hozza létre” a külföldet járt főurak kastélyaiban.

„A régi magyar társadalomnak egy rétege volt, mely valóban az európai műveltség színvonalán állott: az arisztokrácia. Ez volt elsősorban az a híd, mely a magyar Keletet az európai Nyugattal egybekötötte.” XVIII. századi főúri családjainkra is érvényes ez a megállapítás, mert valóban méltó képviselői voltak a korabeli európai műveltségnek. Nincs mit csodálkoznunk azon, hogy a XVIII. századi magyar arisztokrácia nem évszázados hagyományon építette tovább, hanem szinte teljes mértékben idegen forrásból merítette ezt a kor színvonalán álló kultúrát. Említettük már, hogy a korszak magyarja kimerült, romokban leverő országot látott maga körül, s csak nagy sokára, a belső megerősödés után gondolhatott arra, hogy pártfogó királyi kegy híján a maga erejéből építsen sajátos nemzeti művelődési középpontot magának. Amíg a magyar kultúra ismét a maga lábára nem tud állni, így különösen a század elején, főuraink műveltség szükségkép jóformán teljesen idegen talajból fakad s benne a nemzeti jelleg egészen háttérbe szorul. Az arisztokrácia szemében nem az a dintő kérdés, hogy a főnemes ifjú tud-e magyarul, vagy sem. Első és legfontosabb követelmény, hogy sok nyelvet beszéljen, s megszerezze mindazokat az ismereteket, melyek szükségesek ahhoz, hogy bármely nyugati államban, bármely körben megállja helyét. Így a főúri ifjak, ha nem is él családjuk Bécsben, rendszerint hosszú időt töltenek külföldön, bejárván az európai országokat. Az előkelő protestáns családok inkább Németországba küldik tanulni a tudományra szomjazó ifjakat, id. Ráday Gedeon gróf pl. az Odera melletti Frankfurtban tanul. A katolikus főnemesek gyermekei viszont pár évi otthoni magántanulás után majdnem kizárólag Bécsben folytatják tanulmányaikat.

Bécs nemcsak a magyarság szempontjából, hanem általában véve is igen jelentős művelődési központ abban az időben. Nem csoda, hogy tanulni vágó, műveltségüket fejleszteni kívánó magyar főnemes ifjainkat is mágnesként vonzotta a császárváros pompája és gazdagsága. III. Károlynak, de még inkább Mária Teréziának sikerült a sokféle népből álló birodalomban igazi központot teremtenie. Bécsben székel a fényes császári udvar, ott vannak a különféle országok, tartományok főhivatalai; pezsgő élet, ragyogó paloták, híres tudósok s az udvartartással járó minden fény csalogatja a haladni vágyókat. Aki egyszer vonzókörébe kerül, azt menthetetlenül magával ragadja a császárváros sajátos műveltsége s lassankint levét nemzeti ruhát, szokást, erkölcsöt, szellemet egyaránt. A kor színvonalán álló műveltségért, amit itt magába szív, drága árat fizet a vonzásnak ellenállni nem tudó magyar főúr is: ősi, nemzeti értékeit adja cserébe a haladottabb, nemzetközi kultúra javaiért. De bármilyen súlyos volt az áldozat: főuraink elnemzetietlenedése, nem szabad elfeledkeznünk a nyereségről sem. El kell ismernünk, hogy a nyugati eszmék Bécsen keresztül találtak utat Magyarországra s nagyrészt bécsies műveltségű arisztokratáink közvetítésével. Igaz, társadalmunknak csak egy elég vékony rétege veszi át tüstént a „legmodernebb” szellemi áramlatokat, mint a felvilágosodást, a szabadkőműves eszméket stb., de ez a kevés, nagyműveltségű főnemes tovább sugározza a

nyugati kultúrát s lassankint az egész nemzetet kiemeli elmaradottságából. Ezt tudva, nem ítéltük el a franciául és németül csevegő, szellemesen társalgó, idegen ruhában járó főnemesi ifjakat, akik mohón szívják magukba a sok új gondolatot, eszmét, tudományt. Ellenkezőleg, csak elismeréssel és hálával gondolhatunk közülük azokra a nagy műveltségű és nagy koncepciójú egyéniségekre, akik a külföldi példa hatása alatt magyar földön a nyugati kultúra terjesztői lettek, mint ahogy szépirodalmunk úgynevezett „felújulása” is a Bécsben élő, franciás műveltségű, Voltaire-rajongó Bessenyei Györgynek köszönhető. Az a sok fényes palota, mely a XVIII. század folyamán nyugatos műveltségű főuraink buzgalmából épült fel szerte az országban, nem csak a magyar kultúrtájak képét gazdagította, hanem ragyogásával s a benne felhalmozott kincsek révén öntudatlanul is egy-egy gyűjtőpontjává lett a magyar művelődésnek. E kincsek között talán a legelőkelőbb, további sorsukat, jelentőségüket tekintve, mindenesetre a legfontosabb hely a könyvtárakat illeti meg. A nagy gonddal, sok hozzáértéssel, fáradhatatlan buzgalommal összegyűjtött gazdag főúri könyvgyűjtemények ma legtöbb közkönyvtárunk legnagyobb értékeit képviselik. Sok esetben ez nem is öntudatlan vagy akaratlan fejlődés eredménye. Idegen műveltségű, felvilágosult főuraink szeme előtt gyakran nem csupán egyéni kedvtelés, hanem egyetemesebb, nemzeti érdek lebeg gyűjtő munkásságuk során. Gróf Ráday Gedeon, apja szellemében, határozottan a magyar hazának óhajt szolgálni könyvgyűjtésével. Sok magyar könyvet gyűjt s olyan ritkaságokat, amikhez nehezen jutnának hozzá az itthon élő magyarok. Ez az egyetemesebb cél, a közhaszon, a nemzeti érdek szem előtt tartása jellemzi nemcsak a könyvek gyűjtésében, hanem azok felhasználásában is: szívesen kölcsönöz belőlük, nem zárja el a világ elől féltő gonddal gyűjtött kincseit. Mint ismeretes, hasonlóan nemes szándék vezette a nagy Széchényi Ferenc grófot is, akinek nagycenki gyűjteménye a Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárának vetette meg alapját. A marosvásárhelyi Teleki-könyvtár főbejárata felett a kőbe vésett „Mysis patriis” szavak hirdetik az alapító gr. Teleki Sámuel nemzetnevelő törekvéseit. Erdély másik büszkesége, a nagyszombati Bruckenthal-múzeum híres könyvtára br. Bruckenthal Sámuelnek köszönheti létrejöttét. A budapesti református teológiai Akadémia könyvtára gr. Ráday Gedeon gyűjteményének megvásárlásával válik egyik legértékesebb, s ritkaságokban igen bővelkedő közkönyvtárunkká. A Magyar Tudományos Akadémia könyvtárának is főúri gyűjtemények, elsősorban gr. Teleki József könyvei vetik meg alapját. Keszthelyen gr. Festetics György, a Georgikon megteremtője, alapít nagyszabású hitbizományi könyvtárt. Az aradi Közművelődési Palota egyik fő nevezetessége az a körülbelül 5000 kötetből álló francia könyvgyűjtemény, mely szintén egy XVIII. századi magyar főúr: gr. Csáky István és neje gr. Erdődy Júlia gyűjtése. Ugyanitt őrzik a nagy értékű br. Orczy-féle könyvtárat is ugyancsak a XVIII. századból. Ezek csak a legfontosabb, kiragadott példák, de talán nem túlozunk, amidőn azt állítjuk, hogy majdnem valamennyi jelentősebb közkönyvtárunkban tekintélyes részt képviselnek a főúri gyűjtemények, akár tervszerű adományozás, hagyaték, akár későbbi vétel folytán. De a közgyűjteményekbe került, mennyiségét és értékét tekintve egyaránt óriási jelentőségű könyvanyaga még mindig nem adhat teljes képet főuraink XVIII. századi gyűjtéséről. E században, különösen a második felében, mint már említettük, jóformán „nem volt főúri kastély valamire való, pár ezer kötettel bíró könyvtár nélkül.” Azonban sok közülük kizárólag magánjellegű gyűjtemény volt s könyvszerető utódok, kellő gondozás és továbbfejlesztés híján elfeledve pihen öreg kastélyok szellőzetlen szobáiban, esetleg tönkre is ment, vagy aukcióra került, s egy-egy darabjára véletlenül ráakadva a későbbi korok bibliofilje, ritka kuriózumképen megőrzött közülük egynehányat.

Nem lehet célunk e rövid dolgozat keretében részletesen számba vennünk a XVIII. századi összes ismert főúri gyűjteményeket. Legtöbbjük története, alapításuknak körülményei és fejlődésüknek fontosabb mozzanatai egyébként is igen alapos és részletes tanulmányokban állanak a kutató rendelkezésére. A következőkben inkább általános képet óhajtanánk adni e

könyvtárakról, igyekeztén feltüntetni a közös és eltérő vonásokat gyűjtőkben s gyűjteményekben egyaránt, kidomborítva művelődéstörténeti és irodalomtörténeti jelentőségüket.

Az első közös vonás, mely nagynevű gyűjtőinket összekapcsolja: a származásuk révén velük született tudomány- és művészetpártoló hajlam. A Széchényiek, Telekiek, Rádayak, Nádasdyak stb. között igen sok mecénásra, tudományt kedvelő, kultúrfejlődést elősegítő bőkezű főúrra, sőt könyvgyűjtőre akadunk. Gr. Széchényi Ferenc a horpácsi kastélyban már meglévő könyvek összeíratásával kezdi meg könyvgyűjtő munkáját. Gr. Ráday Gedeon atyjának, gr. Ráday Pálnak könyveihez sorolja saját beszerzéseit. A könyvgyűjtésben egyébként is igen erős ösztönző hatással van rá atyja példája. Ráday Pál még a viharos időkben él, sokat küzd vallása érdekében s csak élete végén adja át magát teljesen a könyvtáralapításnak. Gedeon már az „apának intő szavai- és példájával” végzi tanulmányait, hogy „erejét egészen a nemzeti műveltség emelkedésére” áldozza. S bár Kazinczy szerint gr. Teleki Sámuel teljesen a maga erejéből gyűjtögette össze a maga bibliothekáját, elődeiről semmi sem maradván reája - az ő családjában is több könyvkedvelő, tudománypártoló ősre találunk. Gr. Festetics György is atya és nagyatyja könyvtárát fejleszti tovább. A gyűjteménynek még Festetics Kristóf vetette meg az alapját, fia, Pál is „nagy gonddal kezelte a könyvtárat s a vele párhuzamosan működő levéltárat.” Mindezek azonban csak példák, ha a legjellemzőbbek is a sok közül; belőlük általános érvényű következtetést még nem vonhatunk le. A családi hagyomány nem elengedhetetlen feltétele a könyvgyűjtésnek. Br. Bruckenthal Sámuel egyszerű sorsból emelkedett a bárói rangra s valóban minden előzmény nélkül, egymaga gyűjtötte össze hatalmas könyvtárát. A Grassalkovich-család szintén csak ekkor, az XVIII században szerzi óriási vagyonát és hercegi rangját. Nem tudunk arról, hogy valamelyik tagja is különösebben érdeklődött volna a könyvek iránt. A díszes könyvtárterem azonban ugyancsak megtalálható ragyogó palotáikban. A családi hagyományokon kívül tehát még sok más tényezőnek is közre kell működnie abban, hogy valaki az utókor számára könyvtáralapítással tegye emlékezetessé a nevét.

A meglévő könyvek tudományos légkört árasztó levegője még nem egyedüli ösztönzés a főúri ifjú könyvgyűjtő szenvedélyének kifejlődésére. Igen fontos tényező a nevelés, a tanulmányok helye, mely ebben az időben a protestáns ifjak számára Svájc, Hollandia és Németország, a katolikusok számára pedig majdnem kizárólag Bécs, a bécsi Teréziánium.

Könyvtártörténetünk szempontjából igen jelentős Bécsnek a szerepe. Az ausztriai főváros felépülése ekkor vesz nagy lendületet és a ragyogó paloták fődíszé itt is a barokk teremkönyvtár. „Wien gehörte schon damals zu den hervorragendsten Stätten bibliophiler Bestrebungen, hatte nicht bloss erlesene Privatbibliotheken wie jene des Prinzen Eugen aufzuweisen, sondern besass auch Stiftungen wie die des Grafen von Windhag und jene des kaiserlichen Leibarztes Garelli...” Óriási könyvforgalom van Bécsben. Gyakoriak a könyvárverések, s rajtuk és a könyvkereskedéseken keresztül állandó mozgásban van, aránylag könnyű megszerzésre kínálkozik a feloszlatott kolostorok könyvtáraiból kikerült anyagnak nagy része - az, amely nem került az állami gyűjteményekbe -, azonkívül a felvilágosodás eszméit hirdető nagyszámú könyv, pamphlet, folyóirat hatalmas tömege. De Bécs nemcsak a kellő légkört adja meg a könyvgyűjtő hajlam kifejlődéséhez, nem is csak a kitűnő alkalmat nyújtja a könyvszerzésre, hanem ezenfelül pozitív nevelő hatással is van a könyvek iránt érdeklődő magyar főnemes-ifjúra. A Hofbibliothek élén kiváló tudós, Denis Mátyás atya áll, korának egyik legkiválóbb könyvtárosa. Nagy műveltségű, nagy tudású polihisztor, aki mindenhez értett, mint ahogy ezt meg is kívánta az akkori könyvtárak enciklopédikus jellege. Szakelőadásokat tartott a Teréziánium növendékeinek, beavatta őket a könyvek vonzó tudományába s a bibliográfia titkaiba. A magyar arisztokrácia igen szép számmal volt képviselve a Teréziánium növendékei között: gr. Apponyi Antal, gr. Batthyány Ignác, gr. Csáky István, gr. Széchényi Ferenc - hogy csak a legnagyobbakat említsük - hosszabb-

rövidebb ideig mind itt végezték tanulmányaikat, s azt hisszük, nem véletlen, hogy belőlük lettek nagynevű könyvgyűjtőink. A fényes könyvtárak, a könyvek nagy tömege és a tudós férfiak példája igen nagy mértékben serkenti könyvgyűjtésre a Bécsben élő művelt magyar arisztokráciát.

Ugyanilyen hatással vannak protestáns, főleg erdélyi főúri ifjainkra a németországi, svájci és németalföldi művelődési központok. Gr. Teleki József Bázelen tanul, gr. Teleki Sámuel pedig Bázelen kezdve külföldi tanulmányait, bejárja a művelt nyugat minden jelentősebb állomását: Leydent, Brüsszelt, Párist stb. s így közvetlen kapcsolatba jut a francia kultúrával. Gr. Ráday Gedeon, mint már említettük, az Odera melletti Frankfurtban tanul. Bécs mellett tehát, különösen protestáns főurainkat illetően; könyvtártörténeti szempontból is ki kell emelnünk egyéb nyugati városok hatásának jelentőségét is.

Mindezek a körülmények azonban nem egyebek külső ösztönzéseknél. A legfontosabb indítóerőnek magában az egyénben kell rejtenie. A könyvek szeretete, a könyvgyűjtéssel járó aprólékos gond bizonyos kontemplatív természetet és visszavonultságot kedvelő hajlamot tételez fel. Azt hisszük, ezt a visszavonultság-keresést joggal véljük felfedezni legnagyobb könyvgyűjtőinkben. Gr. Ráday Gedeon maga előtt látván atyjának nehéz, küzdelmes, és, sajnos, sok kudarccal járó közéleti szereplését, nem igen vesz részt a közügyekben és legszívesebben péceli kastélyában tartózkodik. Mint fennmaradt iratai bizonyítják, rendkívüli alaposággal, óriási szorgalommal írja feljegyzéseit könyveire vonatkozólag. Ilyen gondos és aprólékos munkát csak az végezhet, aki mindennél jobban szereti a könyvtár áhítatos csendjét, és nem vágyódik az élet zajos forgatagába. Ezt a páratlan elmélyülést, a könyvek fáradhatatlan és szeretetteljes tanulmányozásából leszűrte bölcs hozzáértését kitűnően jellemzi egyik könyvéhez, Kerchelich munkájához írt megjegyzése:

„Balthasaris Adami Kerchelich, Scriptorum ex Regno Slavonia a Seculo XIV. usque ad XVII. inclusive Collectio. Varasdini 1774.8.

Ezen Kertselits annyira Slavoniahoz és Croatiához kötötte magát, hogy még a Dalmatokról sem emlékezik. Az könyve igen ritkán kapható, reménlem mindazonáltal hogy Győrben valamely Professornál meg leszen: Én sorban az neveket a mellyekről emlékezik ide teszem.

Seculo XIV^{to}

1. Agustinus Garottus, Ecclesiae Zagrabiensis Episcopus: Ennek némely oratiók tulajdonittatnak, de Xistus Schier kétségeseknek tartja.
2. Johannes Archidiaconus, de Gverche: Ennek Manuscriptumban vagynak az irasi, mellyeket Palma gyakran citál, úgy mások is.

Seculo XV^{to}

3. Johannes de Zredna. A levelei a Schvandtner Collectiojában inseralva vagynak.
4. Blasius de Masucha, Paduaban Juris Canonici Professor, in librum V^{tum} Decretalium irt Commentariust.
5. Johannes Vitéz, vagyis Janus Pannonius, mindenek előtt ösméretes.
6. Frater Marcus de Dombro Paulinus; Ez kezdette a Paulinusok Annalissait írni, mellyet mások continuáltak.

Seculo XVI^{to}

7. Stephano Broderich, sive Brodericus, ösmeretes, a Mohatsi veszedelemről való irassával.
8. Johannes Zesmegh: Zapolya Janos életét írta.

9. Nicolaus Olahus: Ezt csak azért teszi a Sclavusok közzé, hogy minek előtte Esztergomi Ersekségre emeltetett, Zagrabi Püspök volt: Egyébként Erdélyi fi volt: A' munkái esméretesek.

10. Paulus Zondi Zagrabi Canonok, Oratiót irt Gyulai Farkas, Zagrabi installatiojára ki nyomtattatott Bétsben 1549.

12. Georgius Draskovich de Trakostyan, zagrabi Püspök és Esztergomi Érsek, ket oratiót mondott a Tridentini Conciliumban; de több irasirolis emlékezik.”

Gróf Teleki Sámuel is sok időt szentel könyveinek, többek közt maga készít róluk katalógust. Mint Mihelyes János, Teleki könyvtárosa írja: „Ez a bibliothecája ő exellentijának felkerült eddig is 60 ezer forintjánál többbe, a fáradságán kívül, melyet ő exellentijája éjjel-nappal nagy hivatalja mellett tett.” Tervszerűen végzi a könyvgyűjtés sok áldozatot kívánó munkáját, „tudatosan gyarapított könyvtárának a lehetőségig tudományos színvonalon való tartásán állandóan munkál s ezt a rendkívüli tehetségek öntudatával teszi.” Gróf Festetics György is pontosan vezetett jegyzéket csináltat könyvtárossával könyveiről a beszerzések sorrendjében. A nagy Széchényi Ferenc is akkor adja át magát teljesen könyveink, midőn a közélettől jóformán egészen visszavonul. A korán özvegységre jutott „Árva Bethlen Kata”, özv. Teleki Józsefné is magányos óráiban keres a könyvekben vigasztalást. Sok szeretettel és nagy gonddal gyűjtögeti össze „bibliothecáját”. Mint Bod Péter - aki hosszú időt töltött nála mint udvari lelkész és a könyvgyűjtésben nagy segítségére volt - írja róla: „Jó magyar könyveket valahol kaphata, Nagy Áron magának mindjárt felváltata. A jó könyvek számát maga is bővíté, Egy könyörgéssel megékesíté, Szükség szerint azt maga készíté, Ki-is nyomtatá s Istent ditsóíté...”

Nem állíthatjuk azonban, hogy a visszavonult élet, a magánykeresés elengedhetetlen feltétele a könyvgyűjtésnek. Bár legjelentősebb könyvgyűjtőinknél felfedezni véljük ezt, mint közös vonást, sokaknál más indítók szerepel. Van, akit divatossá vált olvasási láz ragad el, vagy pusztán a pompaszeretet, hogy palotája fényét emelje a ragyogó kötésű könyvekkel ékeskedő könyvtártermekkel. Az előbbi típusnak talán legjellemzőbb képviselője gróf Csáky István és felesége, gróf Erdődy Julia. Őket elsősorban az aktuális irodalom érdekelte. Homonnai kastélyukban legnagyobbbrészt francia könyvek kaptak helyet. Százszámra hozatták a korabeli francia regényeket, a felvilágosodás legfrissebb irodalmi termékeit, pamphleteket, folyóiratokat stb. s a meglehetősen szabadgondolkodású, élénk szellemű főúri asszony meglepő jártasságot tanúsított az aktuális kérdések ismeretében, midőn Sans-Souci nevű kastélyában sziporkázó szellemességgel csevegett barátai körében. De igen sok XVIII. századi főúri kastélyban alig több a gazdagon megrakott könyvespolcok sora pusztán dísznél, inkább csak a nagyúri életforma méltó keretének egyik alkotórésze. Gróf Viczay Mihály, a század híres műgyűjtője igen nagy súlyt helyez könyvei szép kötésére, hogy díszíthesse velük hédervári kastélyát s a hazai barokk egyik legfényesebb palotájából, a gödöllői Grassalkovich-kastélyból sem hiányzik a pompázó teremkönyvtár.

A korszellem, tanulmányok hatása, a családi hagyományok és az egyéni könyvszeretet tehát felébresztik XVIII. századi magyar főurainkban a könyvtáralapítás gondolatát. A könyvek megszerzése általában valamennyinél egyenlő módon történik. Hazai könyvkereskedelmünk inkább csak a század vége felé vesz erősebb lendületet, így könyvgyűjtőink főleg külföldi, bécsi közvetítéssel jutnak hozzá a kívánt könyvekhez. Gróf Ráday Gedeon állandó összeköttetésben van egy Bernhard Frigyes nevű bécsi könyvkereskedővel, aki időnként megküldi neki az eladandó könyvek jegyzékét. De fennmaradt iratai közt számos könyvkereskedői katalógust találunk, ezekből is látható, mennyire számontartotta a korabeli könyvpiac értékeit,

érdekességeit. Széchényi Ferenc is nagy megrendeléseket tett a bécsi Bartsch, Binz, Blumauer, Degen Schamburg könyvtárosoknál, és figyelemmel kísérte az eladásra kerülő könyvtárak anyagát is. Sok főúri gyűjteménynek az a pár könyv veti meg alapját, melyet a külföldi tanulmányi évek alatt gyűjtött össze a tudományra szomjazó arisztokrata ifjú. A cenzúra és a könyvek szigorú revíziója nagymértékben megnehezítette a külföldi, különösen a felvilágosodás szellemében írt művek megszerzését. Sok esetben kellett kerülő utakhoz folyamodniuk a szenvedélyes könyvgyűjtőknek, hogy megkaphassák az óhajtott könyveket. Így pl. Csáky gróf késmárki kereskedők révén Bécsben szerzi be azokat a műveket, amiket postán nem lehetett szállítani. Ahhoz azonban, hogy valaki a XVIII. században több ezres könyvtárat gyűjtson össze, nem volt elég egy ember buzgalma. Legnagyobb gyűjteményeink alapítói igen sokirányú levelezést folytatnak koruk elismert tudósaival, íróival, s ezek segítik őket a könyvgyűjtésben. Ebből a szempontból talán a legszélesebb körű gr. Széchényi Ferencnek és gróf Ráday Gedeonnak a levelezése. Rangra és társadalmi állásra való tekintet nélkül leveleznek mindenkivel, akiről úgy érzik, hogy könyvgyűjtő munkájukban segítségükre lehet. Így gróf Széchényi Ferenc sok levelet vált Kónyi János strázsamesterrel, akit munkáinak kiadásában is segít. De talán legérdekesebb Kovachich Márton Györggyel folytatott levélváltása. Ezek a levelek elárulják azt, hogy Kovachich buzdította Széchényit főleg magyar vonatkozású nyomtatványok és kéziratok gyűjtésére. Kovachich nagyon a szívéen viselte az országos könyvtár sorsát. Sokszor mérsékli Széchényi adakozó kedvét, amidőn az, mint korának egyik legbőkezűbb mecénása, készséggel segít a hozzáforduló szegény sorsú magyar írókon. Széchényiben éppen a könyvek szeretete ébresztette fel az írók iránti érdeklődést; sohasem fukarkodott a pénzzel, ha az irodalom művelői támogatásért fordultak hozzá. Így segítette többek között Tessedik Sámuel is híres Landmannjának lefordításában és kiadásában. (A paraszt ember Magyarországon... Pécs, 1786.)

Gr. Ráday Gedeon után is számos levél maradt, amelyekből következtethetünk arra, hogy milyen aprólékos gondnal gyűjtögette kincseit péceli és ludányi kastélya számára. Különösen érdekes ebből a szempontból Bod Péterrel folytatott levelezése, de kapcsolatban állott az igen művelt, több nyelvet beszélő Szilágyi Sámuellel, Bacsányival, Kazinczyval stb.

A nagy gondnal, sok anyagi áldozattal összegyűjtött könyvtárak rendszerint méltó elhelyezést nyertek főúrainak kastélyaiban. A század vége felé közeledve, egymás után épültek fel Magyarországon a díszes főúri paloták, s ezeknek majdnem mindegyikében ott ékeskedik a tekintélyes könyvanyaggal rendelkező könyvtárterem. Széchényi ekkor építteti nagycenki kastélyát. Ide kerülnek a régi horpácsi könyvek az ő nagyszabású gyűjteménye mellé. Midőn itt a hely kicsinek bizonyul a magyar vonatkozású művek befogadására, egyéb kincseit, a görög és római klasszikusokat pl. Sopronba küldi, hogy könyvtárának egységes képét semmi se zavarja. Gróf Ráday Gedeon két nagy könyvtártermet állíttat fel péceli kastélyában, különösen kedvelt könyveit pedig dolgozó szobájában, „kisdéd kabinet”-jében helyezi el. Teleki Sámuel eleinte Bécsben tartja könyvtárát, s már elhelyezésével is tanúbizonyságot tesz arról, mennyire közel szerette azt tudni magához, s milyen mindennapos életszükségletnek tekintette a könyvtár használatát. A „bibliotheca vagyon az Erdélyi Udvari Cancellárián az 1ső stockba, a consilium szobája alatt napnyugat felé és csak egy közfal ragasztja (sic!) el a magyarországi udvari cancellárius hálósobájától”. Igazán méltó elhelyezést azonban akkor nyer ez a könyvtár, amidőn Marosvásárhelyre kerül. Az itteni úgynevezett Teleki-téka impozáns leírását Kazinczy avatott tollának köszönjük. Az impozáns barokk teremkönyvtárt, ahol a könyvek „almáriomokban” vannak, melyek „záros ajtaji sárgaréz dróttal vannak által szöve”, számos kép díszíti. Teleki Mihály országos generális arcképe mellett megtalálható a XVIII. századi neves könyvgyűjtők, így báró Bruckenthal Sámuel, gróf Batthyány Ignác, gróf Széchényi Ferenc, gróf Festetics György stb. portréja is. Mátyás királyról is ott ékeskedik egy

szép másolat, amelynek eredetije Strassburgban „a Prof. Schöflin Bibliothecájában” van. (Szomorú elgondolni is, hogy erről „az egykor oly pompás könyvtárterem”-ről jó száz esztendő múltán, 1934-ben azt kellett olvasnunk, hogy „tetőzete végig van repedve, s a talajvíz is feltörőben van.”) Gróf Apponyi Antal később részben külföldre került gyűjteményének szépen elhelyezett, gazdag díszítésű, ragyogó kötésű könyvei a nagyapponyi kastély fényét igen emelték. Az óriási vagyonnal bíró báró Bruckenthal Sámuel is azon igyekezett, hogy értékes könyveiből és egyéb műkincseiből valóságos múzeumot alkosson. A nagyszebeni Bruckenthal-múzeum ma is méltóképen hirdeti a XVIII. századi főúri bőkezűség jelentőségét pompájával és műveltségterjesztő hatásával egyaránt.

A XVIII. századi főúri könyvtárak történetének tanulmányozásánál még egy kérdés érdekel bennünket: mi lett ezeknek a pompás gyűjteményeknek későbbi sorsa? Legnagyobb könyvgyűjtőinket nem pusztán az egyéni kedvtelés vezeti, magasabb, szentebb cél lebeg szemük előtt: könyvtárakkal a nemzetnek akarnak szolgálni, az elmaradott magyarság művelődésének fejlődését igyekeznek általa előmozdítani. Ez a cél vezérli nagy Széchényi Ferencünket, amidőn sok éven át kitartó szorgalommal, nagy anyagi áldozatok árán összegyűjtött kincseit odaajándékozta a nemzetnek 1802-ben. Mint ahogy 1802 március havában kelt folyamodványában írja, amikor ebben az ügyben a király elé járul: „Méltóztassék kegyesen engedélyezni, hogy ezen gyűjteményt Magyarországnak adományozhassam... Egyedüli czélom, hogy más honfiak, első sorban pedig leszármazottjaim, hasonló cselekedetekre buzdíttassanak...” A sok kudarc után, mely Széchényit közéleti pályáján érte, ebben, az „országos könyvtár” alapításában találja meg azt az eszközt, amellyel legjobban szolgálhat hazájának. Nem azért ajándékozta oda könyvtárát, mintha ezzel féltett kincseit akarná biztonságba helyezni, megóvni az esetleges pusztulástól. Még életében lemond a köz javára nagy fáradsággal összegyűjtött könyveiről, sőt továbbra sem szűnik meg róluk gondoskodni. Idézett folyamodványában ezt kéri: „Legyen szabad a gyűjteményt életem folyamán a sajátomból továbbra is gyarapítani és, a mennyire csak lehetséges, teljessé tenni. Ígérem, hogy e célból sem fáradságot, sem az utánjárást nem fogom kímélni.”

Gróf Teleki Sámuel is a köz javát tartja szem előtt, midőn könyvtárát 1789-ben hitbizománynak nyilvánítja, s elrendeli, hogy a nyilvánosság számára hozzáférhető legyen. Mint Kazinczy írja, már „vásárlásaiban az a kívánság vezeté, hogy olly könyveket szerezhessen a hazának, mellyek a magok nemekben vagy legjobbak, vagy ritkaságok miatt is becsesek, és a mellyeket nagy árok miatt magányos Bibliothecákba hijába fognánk keresni...” 1809-ben kérdezi könyvtárosát: „Interessál-é bibliothekám és kiket?” s bizonyára elszomorodott volna, ha megtudja, hogy sok fáradsággal összegyűjtött könyvtára nem gyarapodott a meginduláshoz méltóan. A nagy célokra hivatott, pompás Teleki-téka bizony ma már inkább csak régiségének különlegességével hat. Báró Bruckenthal Sámuel is az indítja múzeumának megalapítására, hogy vele a szász nemzetnek használjon. Az egyszerű sorsból bárói rangra emelkedett szász kormányzóban a hosszú bécsi tartózkodás, Mária Terézia udvarának katolizáló légköre, a királynő kegyei sem tudják elhallgattatni a büszke evangélikus szász öntudat szavát. Mindvégig buzgón szolgálja nemzete ügyét és nagy vagyona segítségével igazi kincseket gyűjt, hogy azokkal nemzetét ajándékozta meg. Gróf Festetics György is hitbizománnyá nyilvánítja értékes könyvgyűjteményét Keszthelyen s megengedi, hogy féltve őrzött kincseit a tudományt kedvelők megcsodálják. A nagyapponyi Apponyi-könyvtárát is a nyilvánosságnak szánta az alapító fia, gróf Apponyi Antal: Pozsony városának adományozta egy nyilvános könyvtár alapjául. Nagy kárara nemzetünknek, ez a gyűjtemény nem maradt a miénk. A fenntartásához és gyarapításához szükséges anyagi lehetőségek híján ennek a becses könyvtárunknak is egy része külföldre vándorolt, értékesebb részét 1892-ben Londonban elárverezték. De a legszomorúbb Árva Bethlen Kata nagy gonddal összegyűjtött könyvtárának sorsa. Ő a

nagyenyedii kollégiumnak adományozta gyűjteményét. „...Mindenkor az volt szándékom, hogy kevés magyar könyveim lévén, azok az én holtam után adassanak az nagyenyedii kolegyom számára...” írja 1753-ból való végrendeletében. De hiába volt a szeretetteljes gondoskodás, értékes gyűjteménye 1849-ben elpusztult az oláh hadak betörésekor.

Amint látjuk, nagynevű könyvgyűjtőink általában gondoskodtak könyvtárak későbbi sorsa felől is. Akár nemzetnevelő célzattal, akár csak a megőrzés biztosítására tették ezt, ennek köszönhető, hogy fennmaradtak az utókor számára, s ma az egész nemzet kultúrájának megbecsülhetetlen értékét alkotják.

Ha a XVIII. századi főúri könyvtárak művelődéstörténeti jelentőségét akarjuk megállapítani, a bennük lévő anyagot kell vizsgálat alá venni. Ez a könyvanyag már mennyiségét, a kötetek számát tekintve is igen jelentékeny. A legnagyobb gyűjtemények: Gróf Széchényi Ferencé, mely 1803-ban 11.884 nyomtatott munkával, 1.152 kötet kézirattal nyílt meg. Ehhez hozzá kell azonban számítanunk a Sopronban maradt, s csak 1818-ban Pestre került idegen nyelvű könyveket is: ez a 9205 kötet szintén az ő gyűjtéséhez tartozik. Gróf Teleki Sámuel gyűjtése körülbelül 13.000 kötetet számlált és szintén számos kéziratot. Gróf Ráday Gedeon 10.302 kötetet hagyott péceli kastélyában, gróf Festetics György körülbelül 8000 kötettel alapította meg a keszthelyi hitbizományi könyvtárat, báró Bruckenthal Sámuel gyűjteményében 15.972 kötet volt. A homonnai Csáky-könyvtár állományának pontos nagyságát nem tudjuk; csak a francia könyvek száma körülbelül 5000 kötet, rajtuk kívül jelentősebb számú más mű azonban aligha volt ebben a gyűjteményben. Az Orczy-könyvtár, báró Orczy Lőrincnek és fiának gyűjtése 8200, a hédervári könyvtár 15.000 darabból állott. Igen tekintélyesnek mondható a nagyapponyi Apponyi-könyvtár, amely a XIX. század elején 26.000 kötetet számlált stb. Nem célunk felsorolni valamennyi XVIII. századi főúri könyvtár könyvállományát. Soknál nincs is teljesen megbízható adatunk a XVIII. századi állományra vonatkozólag. De a felhozott néhány példa is mutatja, aránylag milyen nagy terjedelmű könyvtárakról van itt szó. Mai szemmel tekintve ugyan talán nem tűnnek fel valami nagynak, de ha a XVIII. századi könyvtermelésre gondolunk, amely a maihoz viszonyítva jóval csekélyebb volt, s ha figyelembe vesszük a nagy nehézségeket, melyekkel akkor a könyvek megszerzése járt, csak bámulattal adózhatunk főuraink gyűjtőmunkájának.

XVIII. századi főúri könyvtáraink roppant jelentőségéről, páratlan értékéről azonban csak akkor alkothatunk fogalmat magunknak, ha állományuk nagysága után arra is vetünk egy pillantást, hogy milyen könyveket találunk bennük, milyen könyveket mentett meg számunkra főuraink buzgalma. Mindenekelőtt általánosságban kell kiemelni e könyvtáraknak régi kéziratokban, ősnymtatványokban és ritka, első kiadásokban való gazdagságát. Ezek gyűjtése ekkor kezd elterjedni. Főurainkat is nagy mértékben vonzották a kéziratok, akár kiállításuk szépségénél, akár ritkaságuknál, akár tartalmuk érdekességénél, forrásértékénél fogva. De a mai közkönyvtárainkban található gazdag ősnymtatványanyag is jórészen XVIII. századi főúri bibliofiljeink szenvedélyes gyűjtőmunkájának köszönhető. A régiségek megbecsülésével igen nagy értékeket mentettek s őriztek meg a későbbi korok számára, másfelől pedig a korukbeli, aktuális irodalom gyűjtésével hű képét adják egy letűnt kor szellemi érdeklődésének. Erre az érdeklődésre mindenekelőtt a sokoldalúság jellemző. Szinte minden érdekli a művelődni vágyó, tudományra, irodalomra szomjazó főúri gyűjtőket, figyelmük kiterjed a szellemi élet minden ágára. Speciális gyűjtőkörök nem igen alakultak ki könyvtárainkban. Széchényi Ferenc csak 1787 után kezdi a hazai vonatkozású nyomtatványokat és kéziratokat gyűjteni, addig ő is csak az enciklopédikus jellegre törekszik mint kortársai. Ha összevetjük egymással a fennmaradt katalógusokat, melyekben rendszerint szakok szerint különülnek el a művek, körülbelül ugyanazokat a csoportokat találjuk valamennyiben: libri classici, theologici, historici, juridici, philosophici, historia naturalis, geographici, poetici, belletristici

stb. Legfeljebb arról lehet szó, hogy a sok változatos szak közül egyik-másik nagyobb jelentőségre jut a többi rovására s ezzel a főúri könyvtáraknak a főpapiakétól részben eltérő színezetet ad. Mivel a főúri könyvtárak többnyire a század második felében alakulnak, kevésbé viselik magukon a barokk szellem jellemző jegyeit s inkább a felvilágosodás korának érdeklődési körét tükrözik. A művelt főúri társadalom jobban vonzódik a korabeli politikai, társadalomtudományi, filozófiai, az észokok elsőbbségét merészen hirdető felvilágosult szellemű könyvek felé.

De azért a vallásos művek, teológiai fejtegetések, Biblia-kiadások nem hiányoznak itt sem. Gróf Ráday Gedeon péceli kastélyában pl. sok régi, becses teológiai mű hirdeti a család mély vallásosságát, igaz ugyan, hogy ezek valószínűleg jobbra örökségképen maradtak az erősen vallásos érzelmű Ráday Pál után. De nemcsak itt, a többi főúri gyűjteményben is találunk nevezetes darabokat a vallásos élet és egyházi kultúra minden területéről, régi, ritka kéziratoktól kezdve missalékön, régi egyházi írók munkáin, fényes Biblia-kiadásokon, egyházak, püspökségek monográfiáin, hitvitázó műveken át a XVIII. század teológiai irányainak fejtegetéseig. Ilyenek mindenekelőtt: egy Szent Pál leveleit tartalmazó kézirat a X. század elejéről a Nemzeti Múzeumban, s egy Biblia sacra a XI. századból a Teleki-gyűjteményben, ugyanott egy Biblia latina a XV. századból, XIV. századi Biblia-másolatok a Nemzeti Múzeumban, Pozsonyi Miklós bécsi polgár bibliája az 1399 előtti időből ugyanott; Magyarországi Missale a XV. századból a Bruckenthal-könyvtárban, ugyanott a Deutsche Bibel gyönyörű rézmetszetekkel ékes 1672-i lüneburgi kiadása; azután A. T. Boethius műve: *De consolatione philosophiae in textu latina alemanicaque, ... cum apparatu et expositione beati Thomae de Aquino* (Nürnberg, 1473); Reynerus de Pisis: *Pantheologia s. Summa universae Theologiae Vol. I.* Velence 1486 a Nemzeti Múzeumban, egy *Legendae Sanctorum* 1481-ből a Teleki-könyvtárban, a Bollandisták *Acta Sanctorum* a nagyapponyi gyűjteményben, S. Bonaventura *Summa theologicae veritatis* a XIV. századból a Nemzeti Múzeumban, mely egy középkori könyvgyűjtőnek, Kanizsai János esztergomi érseknek (1387-1418) könyvtárából az egyetlen megmaradt kézirat; kánonjogi értekezések a XV. századból, melyeket Nagy-Szebeni Mátyás Bálint másolt, a Bruckenthal-könyvtárban. Pázmány művei úgyszólván minden XVIII. századi könyvtárban megvoltak és a sok francia könyv között a janzenista Arnauld, Nicole, Duguet stb. művei is.

Jellemzően a kor érdeklődésére, a „historici” szak igen gazdagon van képviselve főúri gyűjteményeinkben is. Mint már említettük, a történelemtudomány nagy lendületet vett a XVIII. század folyamán, hatalmas művek, többkötetes munkák jelentek meg egymás után s a művelt arisztokrácia arra törekedett, hogy ezek lehetőleg hiánytalanul szerepeljenek könyvtárában. Európa minden jelesebb történetíróját megtaláljuk ezekben a gyűjteményekben latin, francia, német, olasz, angol nyelven. Íme néhány példa: Millot: *Elemens de l’histoire générale moderne*, Paris 1773, 5 kötetes műve; *Mémoires politiques et militaires etc.* Paris 1777, 6 kötet; Bayle *Dictionnaire-je* (Amsterdam, 1740); Rollin: *Histoire ancienne etc.-jének* 1 kötete (Amsterdam, 1742); *Annales Regum Syriae etc. Viennae*, 1744; Moreri: *Le grand dictionnaire historique etc.* Amsterdam, 1740, 5 kötet; Ravnal: *Histoire philosophique et politique des Etablissemens etc.* Maestrich, 1777, 11 kötetben; *Corpus Franciae Historiae veteris et sinceræ, Hannoviae*, 1613., mely utóbbi a nagyapponyi könyvtár ritkasága. De nem hiányoznak hazai történetíróink: Katona, Pray, Cornides, Istvánffy stb. művei sem. A magyar történelem szempontjából azonban ezeknél sokkal fontosabbak a XVIII. századi főúri könyvtárainkban fennmaradt történeti és művelődéstörténeti kútfők. Egy-egy nevesebb gyűjtőnk buzgalma ezen a téren sokszor felbecsülhetetlen értékeket mentett meg a pusztulástól. Az első hely itt is Széchényi Ferencet illeti meg, aki pl. valóságos ideges türelmetlenséggel sürgeti Kovachichot a Budai Krónika (1473) megszerzésére. Ha valami

érdekesebb magyar könyvről, ritkaságról hall, semmi költséget nem sajnál, hogy megszerezhesse. Egy alkalommal megfeddi Kovachichot, amiért az nem hajlandó sok pénzt adni egy becses könyvért. „Quare cor laceras, dum de Matthiae 1-mi decreto Anni 1475, et de alio Anni 1500-mi scribis? dum plena Tibi in coemendis his a me data fuit libertas. Miror hoc ego in Te, quem minus rara etiam quasi in proprium praejudicium non semel rapiebant, nisi hoc facias, quia mei causa agas, quod quidem omnia alia Occasione laudarem, si non ageretur de Hungarica Litteratura.” Ha nem is érdekelték mindegyik gyűjtőnket olyan mindenekfelett való módon a hazai vonatkozású történeti források, mint Széchényi Ferencet, sokszor, talán akaratlanul, őrzőivé váltak igen becses régiségeinknek. Így pl. az Illésházyak, akiknek dubnicai könyvtárában maradt fenn az 1480-ból való Dubniczi krónika (jelenleg a Nemzeti Múzeumban). Ugyancsak az Illésházyak könyvtárával került a Nemzeti Múzeumba Galeottinak Mátyásról írt igen érdekes kézirat munkája a XV. sz. végéről: De Egregie sapienter iocose dictis ac factis Serenissimi Regis Mathiae etc. A marosvásárhelyi Teleki-könyvtárban maradt fenn I. Rákóczy György diariuma 1633-ból, és Apaffy Mihály fejedelem Vehiculum vitae-je, mindkettő sajátkezű írással.

A felvilágosodás korában utat törő természettudományos gondolkodás a bontakozó természettudományok sok jellemző termékét is eljuttatta főuraink könyvtárába. Sok példa helyett elég itt egyetlen igen becses csillagászati kéziratra hivatkoznunk: a keszthelyi Festetics könyvtár őrizte meg számunkra a híres Joannes Regiomontanus csillagásznak budai naptárát a XV. századból Ephemerides Budenses címen.

A felvilágosodás szellemiségének arisztokratáink körében való nagy elterjedésére, bámulatos hódító erejére azonban a legjellemzőbb a politikai, társadalomtudományi, jellegzetesen felvilágosodott szellemű, szabadkőműves, sőt forradalmi könyvek, pamphletek, folyóiratok, újságok megléte főuraink könyvtárában. Ennek az irodalomnak főleg nagy tömege és korlátokat elsöprő lendülete adja meg a súlyát, nem termékeinek ritka szép kiállítása vagy tartalmuk nemessége. A különleges értékes kiadásokat, bibliofil unikumokat bajos lenne itt felsorolni; elég, ha megemlítjük, hogy a század nagy filozófusai, vezető gondolkodói közül Montesquieu, Rousseau, Voltaire, Diderot, D’Alembert, D’Holbach, Helvetius művei, a Grande Encyclopédie kötetei egy főúri könyvtárunkból sem hiányzanak. Ez az irodalom elsősorban francia nyelvű, főuraink közvetlenül a forrásból merítik a „siècle de la lumière” mindent megmozgató eszméit. De érdeklődnek a francia szellemiség egyéb termékei, különösen a XVII-XVIII. századi szépirodalom iránt is. Kétségtelenül a francia munkák adják XVIII. századi főúri gyűjteményeink zömét. „Az e (XVIII.) században alapított könyvtáraknak francia anyaga oly jelentős, hogy a könyvtárainkban mostan meglévő francia könyvanyagot tekintve, legnagyobb számmal a XVIII. századi francia irodalom van benne képviselve, úgy, hogy a XVIII. század francia irodalmának történetére vonatkozó kutatás a magyar könyvtárakban is elegendő anyagot találhat. De megtaláljuk a német, angol, sőt olasz irodalom termékeit is, eredetiben vagy fordításban: Wieland, Klopstock, Herder stb. műveit, Young Éjtszakáit, Ariosto Orlando Furiosóját stb.

Itt kell megemlékeznünk az ókori klasszikusok művinek csoportjáról, bár az szépirodalom mellett más jellegű munkákat is tartalmaz. Főuraink érdeklődése igen nagy a görög és római írók iránt. Már a szakok felsorolásában a „classici” első helye mutatja, mekkora szerep jutott számukra főnemeseink gyűjteményeiben. A legnagyobb főúri könyvtárakban, így Széchényi gyűjteményében, a Teleki-tékában, a nagyapponyi könyvtárban, Ráday könyvei között úgy-szólván hiánytalanul megtaláljuk az antik világ minden íróját. Igen sok megvan belőlük már régi kézirat másolatban is, így pl. Tacitus Annaleseit tartalmazza a marosvásárhelyi egyetlen Corvin kódex; Cicero De Oratore c. műve az Illésházyak kéziratgyűjteményéből került a Nemzeti Múzeumba; másik munkája: Ciceronis Tusculanorum Quaestionum Libri ad Brutum

szintén megvan kéziratban az Országos Széchényi könyvtárban. Igen sok a klasszikus auctor a gyönyörű ő nyomtatványok között is. Ilyen pl. Teleki katalógusában az „editio princeps rarissima”-val jelölt Seneca-kötet 1481-ből, vagy ugyancsak ott Aesopus meséinek igen ritka, 1505-i kiadása. Gyakori a klasszikus írók műveinek kétnyelvű és magyarázatokkal ellátott formája, amilyen pl. egy XI. századból való Vergilius-kézirat a Nemzeti Múzeumban és egy igen kedves francia Ovidius-fordítás a XVI. századból, melyet Csáky gróf könyvtára őrzött meg számunkra. Monfaucons „L’antiquité expliquée et représentée en figures” c. műve igen kedvelt olvasmány lehetett. Megtaláljuk Bruckenthal könyvtárában s a nagyapponyi könyvtárban is. A klasszikus auctorok különböző kiadásainak szinte kábító gazdagságát tartalmazza gróf Reviczky Károly külföldre került könyvtárának katalógusa. Elég, ha megemlítjük, hogy Homeros munkáinak nem kevesebb, mint 32 kiadása volt meg benne. Midőn Kazinczy 1817-ben ellátogat a Teleki-tékába, rövid lévén az idő, elsősorban a görög és római írók műveit nézi meg, „vagy legelső, vagy az újabb időkben Királyi pompával készült Kiadásait, mellyek itt igen nagy sokaságban állanak.”

A külföldi irodalom kétségtelenül gazdagabban van képviselve XVIII. századi főúri könyvtárainkban, mint a magyar. De magyar irodalomtörténeti szempontból mégis nagyobb jelentőségűek e könyvtárak a főpapi gyűjteményeknél. Nem szabad elfelejtenünk, hogy a túlsúlyban lévő idegen nyelvű munkák egy része is magyar szerzőktől ered, s valóban, az egykorú magyar szerzők latin nyelvű történeti s egyéb tudományos műveit fel is leljük majdnem mindenütt. Igen sok XVIII. századi magyar szerző ajándékozta meg bőkezű mecénását szerény munkájával. De sok becses magyar nyelvű nyomtatvány is található e gyűjteményekben; a régi magyar könyveknek később, a XIX. században rendszeressé váló gyűjtése már ekkor igen sok könyvgyűjtőnket vonzza. Széchényin kívül, aki, mint tudjuk, 1788 után jóformán kizárólag hazai vonatkozású és magyar könyveket gyűjtött, gr. Teleki Sámuelné Iktári Bethlen Zsuzsanna gyűjtött magának külön magyar könyvtárat. Gróf Széki Teleki Józsefné „Árva” Bethlen Kata magyar könyveinek „lajstroma” is elárulja tulajdonosuk vonzalmát a magyar művek iránt, de igen sok kincset rejt a magyar nyelvű irodalom szempontjából gr. Ráday Gedeon péceli gyűjteménye, a nagyapponyi Apponyi-, a keszthelyi Festetics-, a radványi Radvánszky-könyvtár, sőt a nagyszebeni Bruckenthal-múzeum is, hogy csak a legfontosabbakat említsük. Az Országos Széchényi-Könyvtár, amely a sokféle hagyományozás, adomány, vásárlás révén rendkívül gazdag tárháza lett legbecsesebb könyvészeti értékeinknek, így a gyönyörű Corvináknak, a becses nyelvemlékeket őrző kódexeknek, a Hartvik-legendának, az első magyar nyomdai terméknek: a Budai Chronicának stb., e közismert kincsek mellett igen sok ritkaságot, unikumot őrzött meg számunkra. Széchényi gyűjtői érdemét hirdeti: Sylvester János Új Testamentumának igen ritka, bécsi kiadása 1574-ből (RMK. I. 98); Pécsi Lukácsnak Szt. Ágoston fordítása 1591-ből (RMK. I. 294); egy ritka XVI. századi bártfai nyomtatvány: Dézsi András: Historia az ifiv Thobiasnak az Raphael Angyallal valo utra eredesereol... stb. (RMK. I. 317) s a galgóczi nyomda két unikuma: Sibolti Demeter Vigasztaló könyvecskéje 1584-ből (RMK. I. 208) és hozzákötve Sibolti Demeter Lelki Hartz-a ugyanabból az évből (RMK. I. 209). Ugyancsak a XVI. századból származik Széchényi gyűjtésének néhány érdekes unikuma: Ormpruszt Kristóf: Gonosz azzony embereknek erkelchekroel vallo enek... stb. Bécs. Hangjegyekkel! (RMK. I. 322); Salamon és Markalf históriájának bécsi (RMK. I. 365) és 1591-es monyorókeréki kiadás (RMK. I. 247); Pólyi István: Historia Az Iovenianus nevű Romai Csaszarnak, Isten ellen valo fölfuvalkodasáról... stb. a XVI. századból (RMK. I. 368). Széchényi Ferencnek köszönhetjük továbbá Balassa és Rimai Istenes énekei pozsonyi 1676-os kiadásának egyetlen példányát. Zrínyi Török Áfiumának 1705-ös igen ritka kiadását (RMK. I. 1710), Benitzky Péter Magyar Ritmusainak 1692-es lőcsei kiadását (RMK. I. 1427). Széchényi, katalógusának tanúsága szerint, megszerezte Zrínyi Szigeti veszedelmének bécsi, 1651-es kiadását (RMK. I. 842); Heltai

Gáspár Cancionale-jának egyes részei is megtalálhatók nála (RMK. I. 112), úgyszintén Károli Péter műve: Az apostoli Credonak avagy Vallasnak igaz Magiarazattia... stb. Debrecen, 1584 (RMK. I. 206) 3 példányban; Heltai Gáspár Vigasztaló Könyvetskéje Sicz. 1593 (RMK. I. 271), és Száz fabulája 1596-ból (RMK. I. 285); Calepinus (Ambrosius) szótára 1594-ből (RMK. I. 277), Ilosvai Péter „Ptolomeus”-ról szóló historiájának XVI. századi kiadása (RMK. I. 363). Az Fortunatus-ról való szép história XVI. századból való egyetlen ép példányát is Széchényi könyvtára őrizte meg számunkra (RMK. I. 343).

Régi magyar könyvekben való gazdagság szempontjából második helyre talán a marosvásárhelyi Teleki-könyvtárat tehetjük a főúri gyűjtemények között. E könyvtár - melynek alapítója, gróf Teleki Sámuel először adta ki Janus Pannonius költeményeit: Jani Pannonii Poemata, Utrecht. 1784 - igen sok becses unikumot, ritkaságot őrzött meg számunkra. Így a többi között Batizi András Kereztényi tudomanrul valo koenyveczke-jének egyetlen ép és igen szép példányát (RMK. I. 23) Melius Péter Catekizmusának 1562-i egyetlen és (A kísértet és a bűnös ember párbeszéde és különféle könyörgések) Debrecen, 1562. (RMK. I. 50) c. mű ugyancsak egyetlen példányát, Ráskai Gáspár Vitéz Francisko-ról szóló széphistóriáját, mely szintén unikum (RMK. I. 157). Igen érdekes unikumai továbbá: Gyöngyösi Chrysestomus János: Arany Giapjubul Ekesítettet Ruha, a Dueczioeendoe Leleknek. Lőcse, 1665 (RMK. I. 1024); Eszéki István: Rythmusokkal valo Szent Beszelgetes... stb. Kolozsvár, 1669 (RMK. I. 1086) ; Szent-Mártoni Bodó János: Historia Az Maria Madolnanak Sok bueneiboel valo ... kegyes megtéréseroel. Lőcse, 1683 (RMK. I. 1311). Különös, hogy a sok Balassa-kiadás közül egyetlen egy sem szerepel Teleki könyvtárában, viszont Zrínyi Szigeti veszedelmét (RMK. I. 842) megtaláljuk.

Bár „Árva Bethlen Kata” könyvtára, sajnos, elpusztult 1849-ben, könyvjegyzékéből láthatjuk, milyen sok értéket tartalmazott a magyar nyelvű irodalom szempontjából, így pl. tudomást szerzünk négy olyan könyvről, mely csak nála szerepelt: Evangeliumok és Epistolák... Szeben, 1595. (RMK. I. 296), Győzedelmeskedő fegyver...stb. 1673-ból, Tatárok rabságokban nyomorgó magyarok énekek... (XVII. sz.) és Gyulai Ferentz: Ur felett való akciók, 1703. Úgyszintén megvoltak könyvtárában Alvinci Péternek Egy tetetes, neve vesztett Pápista embertoel... küldetett szines öt Levelekre... való Feleleti. Debrecen, 1609; Székely István: Keresztyénség fundamentomáról való rövid Tanuság, Krakkó, 1544.; Székely István: Istenes énekek. Krakkó, 1538; Farkas András: Cronica de introductione Scyttarum in Ungariam et Iudeorum de Aegypto (Krakkó, 1538), melyet Cornides lemásolt s jelenleg a Tudományos Akadémia könyvtára őriz; Gálszécsi István: A Keresztyéni Tudományról való rövid Könyvecske. Krakkó, 1538; ezekből sincs ma már egyetlen példány sem.

A keszthelyi Festetics-könyvtár is igen fontos szerepet tölt be magyar nyelvű irodalmunk szempontjából. Két híres kódexe: a Festetic-kódex, mely Kinizsiné Magyar Benigna imádságos könyvet tartalmazza, 1494-ből és a Keszthelyi-kódex 1522-ből a könyvtár legnagyobb büszkeségei, de bővelkedik unikumokban is. Így pl. Huszár Dávid: „A kerestyen Hitroel valo Tudomannac Roevid Kerdesekben foglaltatott Sommaia” pápai 1577-i kiadásának egyetlen ép példánya (RMK. I. 137); Magyar István: Az iol es boldogul valo meghalasnak tudomanyaul irattatott kézbéli koenyvetske. Sárvár, 1600 (RMK. I. 315) bár csonka, de egyetlen fennmaradt példánya; Göncz Miklós (Pálházi): A Gyermetskéek Credoja. Keresztur, 1615 egyetlen ép példánya (RMK. I. 456) mind a Festeticsek gyűjtő buzgalmát hirdetik. Ez a gyűjtemény őrzött meg számunkra egy másik unikumot is: az Euryalus és Lucretia egyik XVI. századi kiadását (RMK. I. 361). Megtaláljuk itt a reformáció és ellenreformáció századainak sok hitvitázó munkája között Magyar István művét Az országokban való sok romlásoknak okairól... stb. 1602-es kiadásban (RMK. I. 379) s az erre írt Felelet-et Pázmány tollából. Nagyszombat, 1603 (RMK. I. 385). Eszterházi Tamásnak Az Igaz Aniaszentegyhazrol... stb. c. műve (RMK. I.

378) az itt találhatón kívül még csak két helyen (a szombathelyi szemináriumban és a Radvánszky-könyvtárban) van meg ép példányban. Helyet kapott itt Bornemisza Péter prédikációinak elég ritka detrekői 1579-es kiadása is (RMK. I. 1153); úgyszintén Beythe István Fő Innep Napocra valo Epistolak magyarazattya... stb. c. műve, Német-Újvár, 1584 (RMK. I. 214), melynek még egy ilyen ép példánya csak a pesti egyetemi könyvtárban található. Érdekességei még Festetich gyűjteményének: az Eszterházi Tamás és Kürti István által fordított Az igaz Anyaszentegyházról... c. mű (szerzője Hunnius Egyed) (RMK. I. 1470); Kéri Sámuel Keresztyen Senecaja (RMK. I. 882) stb.

A csurgói Perényi-könyvtár ránk maradt kéziratos katalógusából: Catalogus Librorum Bibliothecae Illustrissimi Domini Emerici L. B. de Perény, Conscriptus in Csurgó Anno 1818. Mense Septembri kiemelhetjük mint aránylag ritkán található régi magyar könyveket: Valkai Genealogia historica Regum Hungariae... Az az. Az Magyar királyoknak eredetekről és nemzetségekről való szép Historia... stb. Kolozsvár 1581 (RMK. I. 121); (Sámbár Mátyás) Harom idvesseges kerdes... stb. Nagyszombat, 1690 (RMK. I. 1396) és Eszterházy Pál Mennyei Korona az az Az egész Világon lévő Csudálatos Boldogságos Szűz Kepeinek röviden föltett Eredeti... stb. H. n. 1696. (RMK. I. 1496) c. művét.

Szintén XVIII. századi főúri gyűjteményben, a báró Radvánszky-család radványi könyvtárában maradt fenn Balassa Bálint szerelmes énekeinek egyetlen kéziratos példánya. Ugyancsak itt kellett meglennie Rimai és Balassa versei löcsei 1604-es kiadásának (RMK. I. 391); ezeket Radvánszky László 1750-i katalógusa még felsorolja, Szabó Károly azonban már nem találta meg őket. Gyöngyösi István Charikleia-ja mely igen sok könyvtárban megtalálható, itt is megvan. (RMK. I. 1564). Természetesen a fősúly e gyűjteményben is a vallásos művekre esik. Így megtalálható itt Pázmánynak Kempis-fordítása (RMK. I. 1613); Zvonarics Imre és Nagy Benedek: Pazmany Peter pironsgai (RMK. I. 457); Göncz Miklós (Pálházi) Az Úr Vachorairol... stb. (RMK. I. 411) és Eszterházy Tamás említett munkájának (RMK. I. 378) ép példánya. Érdekességei e könyvtárnak: Forró Pál (Háportoni) műve: Quintus Curtius Nagy Sándor históriájának fordítása (RMK. I. 485); Hoffmann Pál „Péczi Poespoek, és Esztergami Ersek” prédikációi (RMK. I. 868); Pethő Gergely Krónikája (RMK. I. 955) és Polgári Gáspár Mérges Golyóbisa (RMK. I. 1722).

De a buzgó szász „gubernator”, br. Bruckenthal Sámuel könyvtárában is találunk egypár becses régi magyar könyvet, hazai nyomtatványt, köztük mint unikumot a Janua linguarum bilingvis-t, Várad, 1654 (RMK. I. 899). Megtaláljuk itt Székely István Zsoltárait, Krakkó, 1548-ból (RMK. I. 19); Basilius István Az Apostoli Credonac Roevid Magyarazattya-t, Gyulafehérvár, 1568 (RMK. I. 66); Házi János Mahumet Propheta c. elég ritka könyvét (RMK. I. 556); Pernyeszi Zsigmond (Osztopányi) A’ Kegyes Léleknek, lelki vigasztalást szerzoe Idvesség Paissa c. szintén ritka művét (RMK. I. 1195) és a Szabó Károly Régi Magyar Könyvtára II. kötetében felsorolt számos munkát (20, 21, 28, 33, 36, 40, 41, 111, 114, 115, 116, 225, 251, 520, 770), köztük, mint egyedül itt említettek: Scuarcialupus (Marcellus) De Coeli Ardore... stb. c. könyvét (RMK. II. 167) és egy Pest-Artzney (Geistliche) c. igen érdekes XVIII. századi nyomtatványt (RMK. II. 2413). A brassói nyomda igen ritka példányaiból megemlíthetjük Honter Jánosnak Epitome... stb. c. művét 1541-ből (RMK. II. 24), s ugyancsak Honter Jánosnak Divi Aurelii Haereson Catalogusát 1539-ből (RMK. II. 16).

Becsés unikumként őrizte meg számunkra a geryeszegi Teleki-könyvtár Pázmány Péter: Alvinczi Peter Vramhoz Iratot eot szep level-ét 1609-ből (RMK. I. 416), egy igen érdekes Lelki Temjenezoe c. nyomtatványt (RMK. I. 785); Enyedi Molnár János: Az Isten ígéreteinek felnyittatott Arany Banyaja... (RMK. I. 1027) c. művét és Péczeli Király Imre Cathéchismusát

(RMK. I. 653), továbbá mint egyetlen ép példányt Komáromi Csipkés György *Az Iudiciaria Astrologiarol* c. művét (RMK. I. 1023).

Heltai Gáspár *Cancionale*-jának kolozsvári 1574-es kiadása ép példányban a Ráday-könyvtárban található. Hasonló ép példánya egyedül csak a Tudományos Akadémia könyvtárában lelhető, a Széchényi-könyvtárban lévő csonka (RMK. I. 112). E nagyhírű XVIII. századi gyűjtemény szintén sok kincset tartalmaz a magyar nyelvű irodalom szempontjából is. Így itt található: Valkai András *Cronicája* 1573-ból (RMK. I. 94); Bornemisza Peter *Eneke* három rendbe... stb. 1582 (RMK. I. 195).

Ez a rövid felsorolás is világos képet adhat főuraink meleg érdeklődéséről a régi magyar nyomtatványok iránt. Ezért nem állhat meg teljes mértékben az a vád, mellyel oly sokszor illetik XVIII. századi főurainkat, hogy ti. a külföldi műveltség, idegen szellem hordozói. Ha nem is olvasták olyan buzgalommal a magyar nyelvű szépirodalmi termékeket, mint a külföldi műveket, sok fényes könyvtáruk mégis igen fontos lelőhelye a magyar irodalomtörténeti kutatás nélkülözhetetlen kútforrásoknak. Könyvanyaguk egészét tekintve pedig az adja meg e gyűjtemények nagy művelődéstörténeti jelentőségét, hogy híven tükrözik e század magyar arisztokráciájának európai színvonalon álló műveltségét, a tudományok és művészetek pártolásához szükséges őszinte lelkesedést, a valódi értékek kiválasztásában tanúsított kifinomodott műértő ízlést.

IV. Egyéb magánkönyvtárak

A XVIII. századi magyarországi könyvtártörténetnek kétségtelenül a főpapi és főúri gyűjtemények adják meg a fényt és ragyogást, de színeinek gazdagításához hozzájárulnak, s nem utolsó sorban, egyéb magánkönyvtáraink is. Ezek a tudósok, írók, műveltebb köznemesek és polgárok által összegyűjtött, sokszor alig egypár munkából álló könyvtárak sem terjedelembre, sem pompára nézve nem versenyezhetnek a felsőbb társadalmi rétegek gyűjteményeivel. Fontosságukat mégsem szabad lebecsülnünk: ezek a köznemesi és polgári könyvtárak jelentik ugyanis a művelt magyar középosztály megszületését.

A köznemesség műveltségi képe a kortársak szemében meglehetősen sötét színezetű. Akár Mikest hallgatjuk a század elejéről, akár Kármánt a század végéről, mindenképpen csak azt a véleményt halljuk, hogy nemes ifjaink mindennel inkább foglalkoznak, mint a tudománnyal, s elvégezvén iskolájukat, „könyveiket félredobják”, többé nem olvasnak. Ez a vád a műveletlen magyar köznemesről Petőfi ajkáról is elhangzik: „Nem írok, nem olvasok, Én magyar nemes vagyok” és sajnos, nagy általánosságban meg is állja a helyét. Sokféle tényező játszik közre abban, hogy a falusi kúriák pipázgató urait parlagiassággal vádolhatjuk: a vidéki magyarnak aránylag kisebb érzéke a tudományok iránt, a vitézi virtus elsőbbségéről alkotott felfogása, kényelemszeretete, életmódja gazdálkodás és pereskedések közt, az iskolai nevelés hibái stb. De része van köznemeseink elmaradottságában a XVIII. század sajátos szellemiségének, a barokk és felvilágosodás idegen eredetű műveltségének is. Korábban, még a XVII. század folyamán is egy-egy nagyúr udvarában, a familiáris szervezet keretében sajátította el a nemes ifjú a szokásos műveltséget; aztán belesodródott a török háborúba, s itt járta ki a „vitézlő élet iskoláját”. A XVIII. században végre felvirrad a béke korszaka, most már a kard mellett a könyv is elnyerhetné megillető helyét a köznemesség életében. De a rendek továbbra is féltett előjoguknak tekintik a haza megvédését s ennek megfelelően a kardforgató virtus marad férfíúi ideáljuk. Ezen az sem változtat, hogy az állandó hadsereg korszakában az államhatalom egyre kisebb mértékben veszi igénybe a köznemesség vitézi erényeit. Talál azért még magának foglalatosságot a vidéki nemes, nem kell a tudományok és művészetek ápolásához folyamodnia. Az elpusztult s csak lassankint regenerálódó országban különben is csak fokról-fokra fejlődhetik ki a magasabb kultúrjavak szeretete és megbecsülése. Az ország újjáépítésében a köznemes is részt vesz a maga módján, most már többet tud törődni a gazdálkodással, s ezzel lassankint lerakja a kultúrszükségletek eljövendő fokozott kielégítésének anyagi alapját. Egyelőre azonban a gazdálkodás mellett csaknem minden idejét, érdeklődését és anyagi erejét azok a perek kötik le, melyekbe a bonyolult örökösödési jog és a török alól felszabadult területek bizonytalan birtokjogi viszonyai következtében keveredett. A magyar nemzet, melyet elsősorban ez a legszélesebb réteg, a köznemesség képvisel, ezóta nevezhető több-kevesebb joggal jogász-nemzetnek s a nemes ember fiskális-műveltségűnek. Az egyoldalú műveltség, amelyet a nemzetközi kultúrájú jezsuiták vagy a protestánsok iskoláiban sajátít el, elsősorban latin tudás s arra jó, hogy a Tripartitumot olvashassa és megérthesse. Ennek megfelelően, ha egyáltalán könyvszerzésre gondol, alig tart egyebet kúriájában néhány klasszikus írónál s főképp Werbőczy és a Corpus Juris különböző kiadásainál.

Így süpped bele lassankint a Bécsbe tóduló főuraktól magára hagyatott köznemes a szűk látókörű, igénytelen vidéki élet egyhangúságába. Nagyúri várak és familiáris szervezet nincsenek többé, az újonnan épülő főúri kastélyok immár nem gyülekezőhelyei s nevelő otthonai a nemes ifjúságnak, hanem egészen más, ellentétes életforma letéteményesei, cifra pompájukra idegenkedve tekint a nemesi kúriák fia. A köznemesség szemében hatványozottan idegen s ellenkezésre talál az a gondolkodás, amit a Bécsben, vagy egyebütt külföldön

nevelődött arisztokrácia főleg a század második felében igyekszik magyar talajba öltetni. Vele szemben a nemesség széles rétege a konzervatív maradiak pártját alkotja s inkább semmit sem olvas, mintsem azt a sok „frantziát”, amit főuraink és haladó szellemű műveltjeink hozatnak garmadával. Nem is igen járatos a nyugati nyelvekben, s ha valamit, akkor csak latin és magyar nyelven olvas. Jellemző, hogy nálunk még a felvilágosodás legelterjedtebb szellemi termékeinek egyikét-másikát is lefordítják magyarra, sőt latinra is, amire másutt aligha van példa. A könyvkultúra nagyobb mértékű elterjedésének korszakában azonban francia s német a felvilágosodás termékeinek uralkodó nyelve, a magyar nyelvű könyv még igen kevés. Ez is hozzájárul ahhoz, hogy köznemességünk könyvgyűjtő hajlama szűk térre szorítkozik. Nem csodálkozhatunk tehát azon, ha a vidéki nemesi kúriákban nem tudunk nagyszabású könyvtárakat felfedezni. Ez azonban még nem jelenti azt, mintha a XVIII. századi Magyarországon említésre méltó magánkönyvtárakat az egyházi és világi arisztokrácia körein kívül hiába is keresnénk. Ellenkezőleg, erre a korszakra éppen az jellemző, hogy most már a társadalom középső, szélesebb rétegének egy-egy kiemelkedő képviselője is bekapcsolódik a könyvgyűjtés kultúrfeladatába. Elsősorban külföldet járt, nagy műveltségű tudósaink, íróink, s kisebb részben a felvilágosodás szellemétől áthatott, írói hajlamú köznemeseink és haladni vágyó polgáraink azok, akiknek gyűjteménye, mint egy-egy érdekes típus, joggal kér méltó helyet a magyarországi könyvtárak történetében.

Az előző századokhoz viszonyítva kétségtelenül új jelenséggel állunk itt szemben. A XVI. és XVII. századból alig egy-két adatunk van rá, hogy a főpapokon és főurakon kívül a kisebb pénzü, alacsonyabb rendű társadalmi rétegek tagjai is gondoltak arra, hogy könyveket vásároljanak, olvassák és megőrizték azokat. Még a XVIII. század első évtizedeiben, a barokk korszakban is ritka jelenség ez. Az igazi olvasási kedvet, sőt a valóságos „Leswuth”-ot a felvilágosodás szelleme ébreszti fel az emberekben s ha a sok, nyomtatásban is megjelent katalógusra vagy nagy közkönyvtárainkba beolvadt kisebb gyűjteményekre, polgáremberek nyilvános „olvasókabinetjeire” gondolunk, meg kell állapítanunk: a XVIII. század hozza meg azt a gondolatot, hogy a könyvgyűjtést nem tekintik többé egyes felsőbb osztályok kiváltságának. A könyvgyűjtésnek széles körben való elterjedése, az, hogy ma már minden művelt középosztálybeli család otthonában van többé-kevésbé értékes s néha igen tekintélyes terjedelmű könyvtár, ez a XIX. század érdeme, de e jelenségnek csíráit a XVIII. században kell keresnünk.

Magánkönyvtáraink között főpapjaink és főuraink után az első hely tudósaink gyűjteményeit illeti meg. XVIII. századi tudományos irodalmunk igen magas színvonalú. Különösen történetírásunk vesz nagy lendületet ebben a korban, de egyéb tudományos műveink is, bár nagyrészt latin nyelvűek, magyar géniusz mind jobban erősödő kibontakozását hirdeti. Tudósaink nagy műveltségű férfiak, legnagyobbbrészt külföldön tanult emberek. Az idegen műveltség hatása itt is igen számottevő s a külföldi példák ösztönző befolyása tagadhatatlan. Az elpusztult s kultúrájában csak lassankint újjáéledő magyar földről külföldi egyetemekre, kollégiumokba került, ott tanuló ifjak tudják csak teljes mértékben átérezni a könyvtárak fontosságát, ők látják meg bennük minden tudományos kutatás elengedhetetlen feltételét. Külföldön, századokon át zavartalan könyvkultúra légkörében nevelkedve ők ismerik fel valójában a könyvtárak igazi tudománymentő szerepét.

Tudósaink jelentősége kettős a magyarországi könyvtárügy történetében. Egyrészt, mint segítőtársak s részben irányítók is, bizonyos mértékben ők befolyásolják főpapjainkat és főurainkat könyvtárak kialakításában. Koller József pl., a pécsi egyházmegye történetírója, Klimó püspök könyvtárosa, nagy buzgalommal dolgozik azon, hogy a püspöki könyvtár, különösen történeti művekben páratlan gazdagságra tegyen szert. Annaira szívén viseli a püspöki könyvtár sorsát, hogy Klimó halála után sem szűnik meg azt gyarapítani. Széchényi

Ferencnek hasonló segítőtársa akad Kovachich Márton Györgyben. Ez a nagy műveltségű, alapos képzettségű tudós, mint kettejük levelezéséből kitűnik, határozott irányt szabott Széchényi gyűjtésének. Mint már említettük, ő bízta a grófot, hogy a magyar vonatkozású könyvek megszerzésére fektesse a fősúlyt. Gr. Ráday Gedeonról is tudjuk, mennyire igénybe vette korabeli nagy tudósaink segítségét könyvtára kiépítésében. Árva Bethlen Kata bibliothekájának sok értékes könyve, a tulajdonosnő buzgalma mellett, kétségtelenül a könyvszerzésben igen járatos Bod Péter hozzáértéséről tanúskodik. Ezek a kiragadott példák talán eléggé illusztrálják azt a megállapításunkat, hogy XVIII. századi nagy könyvtáraink létrejöttében igen fontos szerep jut szakavatott tudósainknak.

De a magyar könyvtárügy fejlesztése érdekében kifejtett jelentős munkásságukról tanúskodnak másrészt saját gyűjteményeik is. Mint már mondtuk, minden tudományos munkának első és legfontosabb eszköze a jól felszerelt könyvtár. Természetes tehát hogy tudósaink igyekeztek megszerezni maguknak legalább is azokat a könyveket, amelyekre tudományos kutatásaik közben szükségük volt. Akkoriban még aránylag igen kevés nagy könyvtár anyaga volt szélesebb körök részére hozzáférhető, több nehézségbe ütközött a szükséges könyvekhez való hozzájutás, mint manapság, a mérhetetlenre szaporodott tudományos irodalom korszakában. A tudomány barátainak tehát kénytelen-kelletlen az érdeklődési körükbe vágó könyvek megszerzéséhez kellett folyamodniuk. De nemcsak a kényszerűség vezette őket ebben, hanem a hajlam is. A könyvekkel való foglalkozással együtt jár a könyvek szeretete is. Tudósaink beléptek a könyvgyűjtők sorába s bár nem nagy terjedelmű, de igen becses gyűjteményekkel gazdagították hazai könyvtáraink anyagát. E nagy értékű könyvgyűjtemények ugyanis tulajdonosuk halála után rendszerint eladásra kerültek. Az örökösöknek többnyire nem volt meg az anyagi lehetőségük arra, hogy a magas színvonalon álló könyvtárat fenntartsák és gyarapítsák. Ők a könyveket vagyontárgynak tekintették s meg is találták a módot kellő értékesítésükre, minthogy gazdag műgyűjtőink igen nagy érdeklődéssel fordultak az árverésre kerülő könyvtárak felé. Így került pl. a magyar szempontból legnagyobb jelentőségű XVIII. századi magánkönyvtár, Cornides Dániel, gróf Teleki József birtokába s ezáltal a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárába. A nagyhírű tudós, Bél Mátyásnak különösen kéziratai révén igen nagy értéket képviselő gyűjteménye részben gróf Ráday Gedeon péceli kastélyában, részben a bécsi könyvtárigazgató, Kollár Ádám híres gyűjteményében talált helyet. Széchényi Ferenc gróf Kovachich Márton György becses könyvtárát és kéziratgyűjteményét vásárolta meg, de az „országos könyvtár” ezenfelül még számos egykorú tudós és író könyveit is örzi. Különösen oklevélgyűjteményének igen becses ritkaságai rócán tűnik ki a XVIII. századi gyűjtők között Dobai Székely Sámuel. Az eperjesi „grammatikai osztály” tanára, különösen 1753 után, „nyugalomba vonulása után, teljesen a tudományoknak, főleg a diplomatikai studiumoknak szentelte idejét és elsősorban okleveleket és érmekeket gyűjtött.” Becses kéziratai közül sokat vásárolt gróf Batthyány Ignác, de a híres, úgynevezett Nyírkállói kódex is az ő gyűjteményéből került a pécsi püspöki könyvtárba. Az Egyetemi Könyvtár szintén nagy mértékben gazdagodott értékes XVIII. századi magánkönyvtárak beolvasztásával, illetve megvételével. Itt találjuk Pray György könyv- és kéziratgyűjteményét, Lakics György könyveit, a Hevenessy- és Kaprinay-féle kéziratokat, Trnka Vencel orvos gyűjteményét stb. Sajnos, nem minden magángyűjteményünk került teljes egészében valamelyik nevesebb könyvtárunkba. Így pl. Bod Péter könyveinek sorsáról nem sokat tudunk. 1770-ben árverésre kerültek, egy részüket megvásárolta a debreceni ref. kollégium, de hogy a többivel mi lett, erre vonatkozólag nincs pontos adatunk.

Igen nagy segítségünkre vannak ezeknek az aukciókra került könyvtáraknak megítélésében a fennmaradt nyomtatott katalógusok. Így Cornides Dániel: *Clarissima Danielis Cornides in Regia Universitate Hungarica quondam ... professoris ac Bibliothecae custodis Bibliotheca*

Hungarica. Pestini, 1792; Kollár Ádámé: *Catalogus praestantissimorum librorum, necnon rarissimorum manuscriptorum Bibliothecae Kollarianae*. Wien, 1783; Schmeizel Mártoné: *Catalogus scriptorum qui res Hungariae, Transilvaniae, Valachiae, Moldaviae, Croatiae, Dalmatiae, Vicinarumque regionum et Provinciarum illustrant et in bibliotheca Martini Schmeizel adservantur*. Halae, 1744. stb. Ezek a katalógusok többnyire tudományszakok szerint csoportosítva, alakjuk sorrendjében adják a könyveket. Enciklopédikus jellegű könyvtárak ezek is, megtaláljuk bennük a kor minden jelentősebb tudományos munkáját, s különösen a kéziratok között a hazai történelemre vonatkozó fontos és igen becses kutatások eredményeit. Bár sok tudósunk külföldön él, nagy érdeklődéssel fordul a magyarországi történelmi kútfők tanulmányozása felé. Így pl. Schmeizel Márton hallei egyetemi tanár leginkább Erdélyre vonatkozó történelmi tanulmányokat folytat s egy magyar történeti könyvtár gyűjtésén fáradozik. Mint könyvtárjegyzékében írja: „Hazánk dicsősége emelésére én idegen földön munkát, költséget és éjjelezést nem sajnálván fáradoztam: kövessenek mások is!” Bél Mátyás, Kovachich Márton György, Pray György kéziratgyűjteményei is igen fontos kútfői a magyar történelemkutatásnak. Egnémely tudósunk könyvtárában már speciális gyűjtőkörről is beszélhetünk, így pl. az Egyetemi könyvtárba került Trnka Vencel-féle gyűjtemény esetében. Ez az idegen származású orvosprofesszor főleg orvostudományi könyvek gyűjtésére szentelte idejét. Mint végrendeletében írja: „Enim vero moriens assevero, sanctaeque testor, id genus Collectionum Practicorum Auctorum ... quos ego 20 annorum, queis Professorem egi, spatio ex Gallia, Italia, Belgio, Alsatia et Universa Germania ingenti Studio, paribusque sumptibus pedetentim collegeram, et quae felicitas alteri forte non perinde obtinget ... Bibliotheca haec vel ex eo se magnopere commendat, quod omnia Acta, quae praecise Medici argumenti sunt, in se absque ullo defectu complectatur, quorum nonnulla adquisitu hodie sunt difficillima.” Érdekes képet nyerünk ebből a könyvjegyzékből arra vonatkozólag, mi jelentette abban az időben az orvosi tudományos irodalmat. Fennmaradt katalógusa szerint körülbelül 1071 könyv volt birtokában, de sok köztük a kolligátum.

Egy másik igen érdekes képviselője XVIII. századi könyvgyűjtőinknek Ráday Gedeon evangélikus lelkész, akinek könyvei a Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárába kerültek. Szenvedélyes gyűjtő és vallásos protestáns lévén, főleg a II. József türelmi rendelete után fellendült protestáns irodalom termékeit igyekszik megszerezni. Még papi hivatását is elhanyagolja, csak hogy több időt szentelhessen a könyvek felkutatásának. Könyvtárának fő részét tót, cseh, szlovén nyelvű nyomtatványok alkotják, melyek között egypár unikum is található. Különösen becses könyvtárában az 1488-as kutnohorai s az 1488-as prágai Biblia.

Bármennyire enciklopédikus jellegű is tehát általában XVIII. századi tudósaink, tanultabb papjaink műveltsége, nagy gonddal, fáradsággal, esetenként a csekélyebb anyagi eszközök ellenére is valóságos szenvedéllyel összegyűjtögetett könyvtárak mégis színes és változatos képet nyújtsanak együttvéve híven tükrözi egy letűnt kor tudományos érdeklődését.

Tudós hajlamú könyvgyűjtők és a köznemesi rend képviselői között tulajdonképpen nem lehet éles határvonalat húzni, hiszen legtöbb tudósunk a nemesi rend tagja. Mégis célszerű külön csoportban tárgyalni azokat a birtokos köznemesieinket, akiknek könyvtára már nem annyira tudományszomjnak, mint inkább úri kedvtelésnek, felébredt olvasási kedvnek, vagy bizonyos fokú írói hajlamnak köszönheti létrejöttét. Itt hangsúlyoznunk kell azt, hogy köznemesi rendünk elmaradottsága nem olyan nagymértékű, mint amilyennek azt a kortársak festik, különösen a század vége felé közeledve nem. Van egy kimutatásunk a XVIII. századból, a címe: *Régi könyvtárak Bács megyében*. (D. Gy.) Ebből egész sereg tekintélyes könyvgyűjteményről szerzünk tudomást. Ha nincs is mindenünnen ilyen kimutatásunk, fel kell tennünk, hogy nemcsak Bács megyében, de az ország többi vidékén is feltalálhatók XVIII. századi kisebb magánkönyvtárak nyomai. A vármegyei élet vezető embereiben, különösen a század

vége felé, már igen erősen él a „pallérozódás” vágya. A XIX. század elején a vármegyék körében talál támogatóra a nemzeti játékszín ügye; Aranka György, a marosvásárhelyi királyi tábla ülnöke, aki könyvtárát gr. Teleki Imrének, a hosszúfalusi könyvtár alapítójának szándékozott eladni, Erdélyi Nyelv-mívelő Társaságot alapít; Kulcsár István körülbelül 4000 kötetből álló könyvgyűjteményét felajánlja egy Komáromban létesítendő nyilvános könyvtár céljára. A „pallérozódással” természetesen együtt jár a könyvek olvasása, gyűjtése, könyvtárak alapítása.

Köznemeseink XVIII. századi könyvgyűjtő tevékenységét egy jellemző példán mutatjuk be: Csépan Istvánnak eddig még nem ismertetett jákói könyvtárán. Csépan nem volt sem tudós, sem író a szónak igazi, kifelé is megnyilvánuló értelmében, s így szép, ha nem is nagy terjedelmű könyvtára, bár ritkaságokat, különleges értékeket nem mutathat fel, anyagának változatosságával, jellemző darabjaival, jó képet adhat egy felvilágosodás-korabeli vidéki nemes úr tudományos és irodalmi érdeklődéséről. Györgyfalvi Csépan István (kb. 1759-1830) régi zala megyei birtokos család sarja. Atyja, Csépan János református prédikátor a vas megyei Senyeházáról költözött Rév-Komáromba. Ez a megtelepedés két szempontból is figyelemre-méltó. Azt jelenti, hogy egy köznemesei család a vidéki élet körülményei közül a nyugati műveltség terjedésének legfőbb hazai útvonala mentén városiasabb kultúra légkörébe kerül, s a tisztán agrár tevékenységet szellemi foglalkozással cseréli föl. Ez anyagi tekintetben s a kor rendi felfogása szerint tagadhatatlanul hanyatlás volt, de a szellemi művelődés szempontjából kétségtelen emelkedés, a környezet és a foglalkozás révén a könyvkultúrával hoz szoros érintkezésbe. Természetes tehát, hogy a családban János, a komáromi pap az első könyvgyűjtő. Elsősorban vallásos munkákat gyűjt, főleg református egyházi műveket: ezek a pompás bőrkötésű könyvek külső megjelenésükben és belső tartalmukban egyaránt a barokk korszak ízlését és érdeklődését tanúsítják. De mutatja Csépan János szellemének rugalmasságát, hogy járatta a felvilágosodás korának magyar nyelvű folyóiratát: a Magyar Almanach-ot, s általában nagy érdeklődéssel kísérte a magyar nyelv diadalmas újjászületését. Már vallásos könyvei közt is sok a magyar nyelvű s a fordítás; a legjellemzőbb azonban az, hogy „A nyelv mívelő társaság munkáinak első darabja”-ból (Szeben, 1796) egy példányt Schedius Lajos, a későbbi neves tudós, sietett a társaság megbízásából átnyújtani Csépannak.

Halálával (1809) néhány tucat könyvét s vele a könyvgyűjtő hajlamot Csépan István örökölte. A könyvek megbecsülését és szeretetét a komáromi szülői házból magával vitte útravalóul az egész életre. Atyja nem tudta őt, más, tehetősebb protestáns családok példájára, külföldön iskoláztatni. A Csépan István könyveibe írt bejegyzések elárulják, hogy tulajdonosuk Komáromon kívül hosszabb időt töltött a Hajdúságban, Pesten, Kőszegen, Somogy megyében, megfordult Győrött és több ízben Pozsonyban is, arra azonban nincs adat, hogy külföldön - akár csak Bécsben is - járt volna. Nem lehet ezt a tényt eléggé hangsúlyozni. Kitűnik belőle, hogy a század 70-es - 80-as éveiben már nem volt szükség a külföldi példa közvetlen látására s az elmaradottabb magyar viszonyok is elég ösztönzést adhattak a könyvszerető hajlam kibontakozására, még a szerényebb viszonyok között élő köznemesség körében is. Csépan István még debreceni diákoskodása idején (már 17 éves korában) gyűjti legelső könyveit, majd pesti egyetemi évei alatt (1785-88) s azontúl is egyre fokozódó lendülettel áldoz könyvgyűjtő szenvedélyének. De könyvtáralapító és -fejlesztő tevékenysége akkor bontakozik ki a maga teljességében, amikor, mint ügyvéd, a Somogy megyei Jáki faluban telepszik meg, s itt szép birtokot szerezve, anyagi függetlenségben, a falu csendjében békén áldozhat könyvszerető hajlandóságának.

Már a debreceni református kollégium bizonyítványa kiemeli, hogy Csépan azok közül való, akik a tudományért tudnak és hajlandók is áldozatot hozni. A könyvek szeretete kifelé is megnyilatkozott nála 1790-ben, amikor egyszerre három munkája is jelent meg nyomtatásban:

Werthes Zrínyiről szóló drámájának fordítása, „Szerencsét kívánó versek a magyarokhoz” és a híres Trenk Frigyes báró II. József halálára írt megemlékezésének fordítása. Munkásságát a kortársak oly nagyra becsülték, hogy a Révai Miklóstól tervezett tudós társaság 40 rendes tagja közé sokat ígérő tehetsége, a magyar nyelv művelésében tanúsított buzgalma és latin, német, francia nyelvtudása alapján őt is jelölték. A nagy várakozás nem vált valóra: Csépán az eldugott kis Somogy megyei faluban, távol a tudományos és irodalmi élei vérkeringésétől, ezután már csak a maga hasznára és gyönyörűségére írta jogi és történeti kéziratait s egyéb feljegyzéseit. Az ügyvédi elfoglaltság és a gazdálkodás mellett a könyveknek él, azokat gyűjti haláláig nem lankadó szenvedéllyel; gondos jegyzéket vezet róluk, megszámozza őket, beírja a nevét, sokszor a megszerzés módját és idejét, néha még a szerzőre stb. vonatkozólag is tesz megjegyzéseket. Könyv és könyvtár iránti rendszeres érdeklődésére jellemző, hogy megszerzi Széchényi Ferenc könyveinek, kéziratainak és éremtárának katalógusát, benne Miller Jakab Ferdinándnak a kéziratok gyűjtéséről és hasznáról szóló értékezésével.

Szinte bámulatosnak mondható, hogyan jut el a kis Somogy megyei faluba a kor irodalmi termékeinek egy-egy darabja egy-két évvel megjelenése után, vagy éppen ugyanabban az esztendőben. Vidéki könyvkereskedelem híján ez csak úgy magyarázható, hogy Csépán István minden nagyobb útját felhasználta könyvvásárlásra. Valahányszor megfordult Pesten, Pozsonyban vagy bármely más nevezetesebb helyen, sietett élni az alkalommal, hogy könyvgyűjtő szenvedélyét kielégítse. Vásárol a többi között a felosztatott pesti pálos kolostor és a nagyszombati jezsuita kollégium könyvtárából; sokszor több előző tulajdonos neve is szerepel könyveiben, akad köztük külföldi is. De talál más módot is a könyvszerzésre. Amint meghallja, hogy valahol a megyében, pl. Darányban „auctio” lesz, odasiet, ha egy napi járóföldre van is, még 60 éves korában sem sajnálja a fáradságot. Még jellemzőbb egy másik eset. Egyik „patvaristája”, Patai Mihály, adása marad; Csépán meglátja nála értékes külföldi könyveit, átveszi őket s értéküket leszámítja a tartozásból. A vásárláson kívül igen fontos ebben az időben az ajándékozás is. Csépán István még debreceni diák korában kap ajándékba értékes könyveket pl. hollandi és svájci egyetemekről hazatérő ifjaktól, s attól fogva gyakran kap tiszteletpéldányt neves szerzőktől, vagy ajándék-könyvet ma már elfeledett emberektől, a veszprémi káptalantól, református egyházi férfiaktól stb. Így ajándékozta meg őt pl. Rajnis József az említett tudós társaság tervezetével és tagnévsorával, Péczeli József magyarra ültetett „Henriás”-ával stb. Érdekes módja végül a könyvszerzésnek a csere: így kerül hozzá Mátyus István „Ó és új diaetetica”-jának egy példánya gr. Festetics Lajostól.

Így alakult ki az a könyvtár, amely a maga egészében, anyagának sokrétűségével rendkívül érdekes keresztmetszetét adja egy tudós hajlamú birtokos nemes irodalmi érdeklődésének a XVIII. század utolsó évtizedeiben. Egyes értékeesebb munkák kiemelése helyett alább egész terjedelmében közöljük Csépán István maga készítette könyvjegyzékét.

Irodalomtörténeti szempontból különös érdeklődésre tarthatnak számot XVIII. századi íróink könyvtárai. Az olvasmányok igen nagy hatással vannak az írói egyéniség kialakulásában, s a könyvgyűjtemény anyaga sokat elárul a költő érdeklődési körére vonatkozóan. Kisfaludy Sándor könyvtára, mely jelenleg a Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárában van, híven tükrözi a Himfy szerelmei szerzőjének irodalmi érdeklődését. Könyveinek fennmaradt jegyzéke, melyről Császár Elemér kimutatja, hogy csak 1795-ben készülhetett, Kisfaludy bécsi tartózkodása idején, mutatja, mennyire vonzotta őt különösen a német szépirodalom. Megtaláljuk itt Kleist, Bürger, Gessner, Wieland műveit, ez utóbbinak három munkáját is. Schiller *Kabale und Liebe* és *Rauber* c. drámái is olvasmányai voltak a jegyzék szerint. Érdekes egy francia mű: *Observation, et Précis sur le Caractère de Maria Antoinette* és egy „Ewald a’ megvilágosodásról” című munka. A magyar nyelvű szépirodalmi termékek közül megvoltak könyvtárában Gyöngyösi Charikléája, Báróczi Kasszandra fordítása, Bessenyei

Anyai oktatása, Mikes Kelemen Törökországi levelei stb. Feltűnő, hogy a jegyzék kilenc könyve tárgyalja a balettet. Ezt a költőnek Medina Mária, a „Mimika királynéja” iránt érzett vonzalmával és azzal magyarázhatjuk, hogy meg akarta írni a tánc művészetének, főképp a balettnek elméletét.

A kegyes életű Faludi Ferenc könyvtáráról fennmaradt jegyzék (mindössze 18 könyvet tartalmaz) már más képet nyújt. Teológiai fejtegetések, sok matematikai könyv, lexikonok, kézikönyvek, szótárak találhatók könyvei között. Arra vonatkozólag nincs pontos adatunk, hogy Faludi Ferenc könyvtára hová került. Lehet, hogy egy része a pécsi püspöki gyűjteménybe jutott.

Elég tekintélyes könyvanyaggal dicsekedhetett Bacsányi János gyűjteménye, egy 1845-ben felvett jegyzék szerint 1121 kötetet foglalt magában. Ezek a könyvek is a Nemzeti Múzeum könyvtárába kerültek s így alkalmunk nyílt kézbe venni azokat a műveket, amelyek Bacsányinak szolgáltak olvasmányul. Annál is inkább érdekes vizsgálat alá venni könyveit, mert jóformán nincs köztük egy sem, amelyben egy-egy apró kis megjegyzés ne lenne: német könyvvel németül, franciával franciául vitatkozik. A korabeli német és francia irodalom termékei, Goethe, Schiller, Voltaire stb. művei, mind igen nagyszámmal találhatók könyvtárában. De igen gazdag az ókori klasszikusok csoportja is, valamint a XVIII. századi magyar történelmi irodalomé: megvannak Pray Annalesei, Wallaszky Conspectusa, Kovachich, Schwandtner munkái stb. Még XVIII. századi folyóirataink közül is találunk egypárat, így a Magyar Múzeumot 1788-89-ből és a Magyar Minervát 1789-99-ből.

A Voltaire-rajongó komáromi prédikátor: Péczeli József 1437 kötetből álló könyvgyűjteménye a felvilágosodás szellemétől áthatott s a francia kultúráért lelkesedő magyar író érdeklődésére jellemző. A 682 műből 395 francia nyelvű, magyar nyelvű könyve csak egy van, az is részben latin: Páriz-Pápai szótára, mely nem hiányzik egy XVIII. századi könyvtárunkból sem. A teológiai és világi művek körülbelül egyenlő arányban oszlanak meg. Az előbbi csoport 385, az utóbbi 324 könyvvel szerepel. A század nagyfokú történelmi érdeklődésére jellemzően igen sok a történelmi tárgyú munka, de szép számmal vannak földrajzi, matematikai, sőt természetrajzi művek, így pl. Buffon Histoire naturelle-je és Fontenelle Pensées diverses sur les comètes-je is.

Sajnos, nincsenek adataink valamennyi XVIII. századi magyar író könyvgyűjteményéről. Tudjuk, hogy a „felújulás” korában igen szorgalmas olvasói különösen a külföldi irodalmi termékeknek, de arra, hogy milyen könyvek voltak birtokukban s azoknak mi lett későbbi sorsa, legfeljebb csak következtethetünk.

XVIII. századi magánkönyvtáraink számbavételénél szólnunk kell még polgári házaikban található gyűjteményeinkről. Városi polgárságunk zömét ebben a korban ugyan főleg idegen ajkúak alkották, magyar részről legfeljebb egy-egy tudományt kedvelő diák őrizte meg a tanuláshoz használt könyveit, vagy a tanárok gyűjteményei gazdagították az eléggé szegényes s főleg adományokra szoruló iskolai könyvtárakat. Az olvasó kedv a városi polgárságban is felébredt, de ez nem jelenti egyszersmind a könyvgyűjtés szenvedélyét is. Talán ezzel magyarázhatjuk meg az úgynevezett „olvasói-kabinetek” felállítását. Ezek a németajkú polgárság számára létesült Leseekabinetek mintájára készült, első nyilvános kölcsönkönyvtárak igen jelentős képviselői a magyarországi könyvkultúra fejlődésének. Sokszor akaratlanul is hasonló célt szolgálnak, mint nagynevű főuraink fényes könyvgyűjteményei, melyeket buzgó tulajdonosuk nyilvánossá tesz s ezzel a nemzeti művelődés szolgálatára rendel. Élelmes könyvkereskedőinket, könyvkötőinket ugyan elsősorban a maguk haszna vezeti, amikor a csak magyarul olvasó közönség számára is olvasási lehetőséget igyekeznek teremteni. De - bármilyen merésznek látszik is az összehasonlítás - szegényesnek, szűkkörűnek tetsző törekvésük

hatásaiban ugyanoda vezet, mint pl. Széchényi Ferenc közhasznú könyvgyűjtő buzgalma. Az olvasó kabinetek esetében is egyéni - ha nem is intézményszerű könyvtár alapításának szándékától vezetett - gyűjtés eredménye válik közkinccsé, szélesebb körök számára hozzáférhetővé. Igaz, a könyvkultúra-terjesztő szerep itt jóval szerényebb keretek között mozog s nem is terjed emberöltőkre, de jelentőségét már csak azért sem szabad alábecsülnünk, mert magyar szót, magyar műveltséget közvetít, még pedig a kultúrától kevésbé áthatott rétegek számára. A Mindenest Gyűjtemény 1789 okt. 28-iki száma egy cikket közöl az Olvasó Kabinetek létesítése érdekében s már okt. 31-én arról ad hírt, hogy „Nem régiben Győrben Müller Ferentz könyv-kötő Úr állított fel ilyen Olvasó Kabinétet, mellyben tsak eddig is bészedett másfél százból álló új Magyar Könyveket, mellyeket a' szomszéd falukba is ki hordanak az olvasni szeretők, egy xrt fizetvén egy Könyvtől minden napra...” Ugyancsak ez a folyóirat jelenti 1790-ben, hogy „Németi Mihály Úr, betsületes Könyv-kötő, Olvasó Kabinétet kezd állítani (Sopronban), de nem tudja hol és kinél kellene minden új Magyar könyveket megszerezni?”

A kölcsönkönyvtáraknak ezek az első, szerény kísérletei semmiképpen nem hagyhatók ki a magyarországi könyvtárügy történetéből. Bár a könyvek hozzáférhetőségét megkönnyítik s ezzel sokak szemében talán fölöslegesnek tüntetik fel a könyvgyűjtést, egyúttal azonban felkeltik és ébren tartják az olvasási kedvet, s így a művelődés fontos eszközévé válnak. Magyar szempontból azért igen nagy jelentőségűek, mert ezekben nyeri el egyeduralkodó helyét a magyar nyelvű könyv.

A magyar nyelvű irodalomnak ugyanis nemcsak főpapi és főúri könyvtárainkban jut mostoha szerep, de egyéb XVIII. századi magánkönyvtárainkban is. A könyvgyűjtőket jobban vonzza a külföldi irodalmak gazdag termése, sok szép kiállítású kiadványa, mint az igen csekély számú, jóval szerényebb külsejű, s általában kisebb értéket jelentő magyar könyv. De a század vége felé már azok is buzgó könyvolvasók lesznek, akik a magyaron kívül más nyelvet nem tudnak. Ezek számára már szükséglet a magyar könyv. Fordítások készülnek s a régi magyar irodalom termékei új kiadásokban válnak szélesebb körök számára hozzáférhetővé. Egy hazafias nagyszombati könyvtáros már örömmel jelentheti 1790-ben: „Eddig nem olvastak magyarul, ma (már) ezen nemzetnek fiai is felébredvén bővebben teszik és ebben szorgalmasságokat már is annyira léptették, hogy kevés neme légyen a tudományoknak, a melyről könyvek ezen a nyelven is ne találtassanak ... udvarlok nemes magyar hazámfiainak a következő könyvek más könyvek iránt is a melyek eddig könyvtárunkban nem talátnának parancsolni.”

Így jut a magyar nyelv apránként diadalra a nyomtatott betű közvetítésével, jórészt éppen a középosztály, a nemesség és a polgárság körében. A magyar nyelvű könyv lassankint egyenlő rangra jut az idegen nyelvű szellemi termékekkel, s előkészíti a talajt későbbi századok gazdag magyar könyvtermése számára, a benne felhalmozott nagy kultúrértékek befogadására.

XVIII. századi könyvkultúránk legnagyobb értékeit kétségtelenül főpapi és főúri könyvtáraink képviselik. Ezekben rejlik az alapvetés megbecsülhetetlen fontosságú munkájának eredménye. De legjobban a köznemesi gyűjtés áttekintéséből láthatjuk, milyen jelentőségre jutott a könyvkultúra szerény kezdetekből, szinte a semmiből egy évszázad alatt. Az előző korszak sok viszontagsága, pusztulása, fejlődésbeli törése és visszaesése után a XVIII. század, a béke százada a könyvtárügy terén is elhozza az új megalapozás tevékeny korszakát. Innen kezdve megszakítatlan, egyre emelkedő, sőt a század vége felé merész lendületű vonalban vezet a fejlődés a XIX. századig s ezen át mind a mai napig. Nem csak az olvasási kedv éled újra, hanem a könyvtáralapító és -fejlesztő hajlam is, s ez mindig a kultúrfejlődés állandóságának és mély megalapozottságának a jele. A könyvek tervszerű gyűjtése és megőrzése annyit jelent, hogy tulajdonosuk nem elégszik meg felületes elolvasásukkal, utána nem dobja egyszerűen

sutba, hanem gondosan elteszi, féltő gonddal vigyázza, újra meg újra előveszi őket, elgyönyörködik bennük, elmélyül a belőlük sugárzó kultúrjavak felszívásában és feldolgozásában. A XVIII. századi magyar fejlődés nagy könyvgyűjtőink szenvedélyes buzgalmával bőségesen tanúskodik a könyvtár ez igazi rendeltetésének benső átértéséről. Sőt nemcsak magáévá teszi, de el is mélyíti, formálja és fejleszti ezt a könyvtárfogalmat, szociális és nemzeti tartalommal tölti meg. A könyvgyűjtés ebben a században alakul át lassankint gazdag nagyurak fényűző kedvteléséből, pusztán egyéni hajlamából széleskörű nyilvánosságot szolgáló, közhasznú tevékenységgé s az idegen kultúrjavak meghonosításának eszközéből a nemzeti nyelv és műveltség terjesztőjévé. A könyvtár, addig egyesek, felsőbb társadalmi osztályok kiváltsága, ekkor száll le a szélesebb rétegek közé, ekkor válik közkinccsé. Abban, hogy a könyv ma már bevonult szinte egész társadalmunk mindennapi életébe, s a mai embernek nélkülözhetetlen segítő és vigasztaló társa, az úttörés, a kezdeményezés dicsősége a XVIII. századot illeti meg.